

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ
ΙΔΡΥΜΑ
—■—
ΤΕΙ ΗΠΕΙΡΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΛΑΙΚΗΣ & ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ

Η Βιογραφία του Αριστείδη Μόσχου

Πτυχιακή Εργασία
Ουρανίας Μπουλούμπαση
ΑΜΦ 1748

Υπό την εποπτεία του κ. Μάρκου Σκούλιου

Άρτα 2017

Περίληψη

Λέξεις κλειδιά: Σαντούρι, λαϊκό, παραδοσιακό, μάθηση, δισκογραφία, προφορικότητα.

Το σαντούρι είναι μουσικό όργανο διαδεδομένο παγκοσμίως. Στην Ελλάδα το σαντούρι αποτελεί μέλος του οργανολογίου της λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής. Στην παρούσα έρευνα μελετάται η βιογραφική προσέγγιση του Αριστείδη Μόσχου. Πρόκειται για έναν μουσικό της λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής της Ελλάδας, του οποίου το όνομα ταυτίζεται με το σαντούρι. Ο Μόσχος γεννήθηκε και μεγάλωσε στο Αγρίνιο. Ήταν γόνος μουσικής οικογένειας από όπου πήρε τα μουσικά ερεθίσματα. Μεγάλωσε, λοιπόν, μέσα σε ένα μουσικό περιβάλλον, καθοριστικό για την ζωή του. Συνεργάστηκε με πολλούς Έλληνες αναγνωρισμένους καλλιτέχνες και επι σκηνής αλλά και στη δισκογραφία. Ως ιδρυτής και διευθυντής της σχολής «Λαϊκό Σχολείο Παραδοσιακής Μουσικής» προσπάθησε να εντάξει την εκμάθηση της λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής στο πρόγραμμα τυπικής εκπαίδευσης. Διάφορες δηλώσεις του έχουν προκαλέσει αντικείμενο συζήτησης, καθώς έρχονται σε αντίθεση με τις δηλώσεις ανθρώπων του μουσικού χώρου και μαθητών του. Παράδειγμα αποτελούν η μη ξεκάθαρη θέση του για την πατρότητα του τραγουδιού «Σ' αγαπώ γιατί είσαι ωραία» καθώς και ο ισχυρισμός του ότι κατείχε γνώσεις θεωρητικής κλασικής παιδείας, κάτι που κάποιοι μαθητές του αμφισβητούν. Παρ' όλα αυτά, σύμφωνα με τους μαθητές του υπήρξε ένα πρόσωπο με ισχυρή μουσική και κοινωνική προσωπικότητα το οποίο επιδίωκε την προβολή, καθώς πίστευε στην αξία του ως μουσικός που σεβόταν την ελληνική παράδοση, την οποία προσπαθούσε να διατηρήσει μέσα από το μουσικό του έργο.

Summary

Key words: santouri, popular, traditional, learning, recording, verballity.

The santouri is a musical instrument well know all over the world. In Greece, the santouri is an instrumental part, of folk and traditional music. In this research, we study the biographical approach of Aristidis Moschos. A folk and traditional musician in Greece whose name is connected to the santouri. Moschos, was born and raised in Agrinio. He was an offspring of a family connected to music which had irritated him musically. Therefore, this fact has played a significant role in his life. He cooperated with lots of well-known Greek artists on stage but on recording too. A as founder and headmaster of 'The Popular School of Traditional Music', he tried to touch folk and traditional music, in the education

curriculum. Several of statements have created objections as they are opposed to statements of both people dealing with music and his students. An example is his clear statement for the paternity of the song 'I love you because you are beautiful' as well as his assertion of his classical knowledge something that his students dispute of. Nevertheless according to his students there is a person with a strong musical and social personality who liked being in the headlines as he believed in his value as a musician who respected Greek tradition, which he was trying to keep throughout his musical work.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	6
Εισαγωγή	8
Κεφάλαιο 1^ο	
Το μουσικό όργανο σαντούρι	
1.1. Ιστορική διαδρομή του σαντουριού	12
1.2. Το σαντούρι στην Ελλάδα	13
1.3. Η κατασκευή του σαντουριού	14
Κεφάλαιο 2^ο	
Η Βιογραφία του Αριστείδη Μόσχου	
2.1. Η Καταγωγή του Αριστείδη Μόσχου	15
2.2. Το Ξεκίνημα του Αριστείδη Μόσχου στη μουσική	16
2.3. Οι Γάμοι	18
2.4. Οι Συνεργασίες	18
2.5. Σ αγαπώ γιατί είσαι ωραία	21
2.6. Το Ρεπερτόριο του Αριστείδη Μόσχου	23
Κεφάλαιο 3^ο	
Το «Λαϊκό Σχολείο Παραδοσιακής Μουσικής»	
3.1. Τα όργανα που διδάσκονταν	25
3.2. Ο διαμορφωμένος χώρος του «Λαϊκού Σχολείου Παραδοσιακής Μουσικής»	26
3.3. Οι οικονομικές δυσκολίες της σχολής	28
3.3.1. Τα δίδακτρα και η Ελένη Φίλιππα	29
3.4. Το «Λαϊκό Σχολείο Παραδοσιακής Μουσικής»	30
Κεφάλαιο 4^ο	
Εκμάθηση της παράδοσης από τον Αριστείδη Μόσχο	
4.1. Εγγραμματοσύνη και τυπική μάθηση	33
4.2. Προφορικότητα και άτυπη μάθηση	34

4.3. Μουσική Ακρόαση	35
4.4. Η μαθητική πορεία του Μόσχου	36
4.5. Μουσικό αντί.....	37
4.6. Η εγγραματοσύνη στην προφορική μουσική	39
4.7. Συμπεράσματα.....	44

Κεφάλαιο 5^ο

Προσωπική Δισκογραφία.....	46

Επίλογος-Συμπεράσματα	55

Βιβλιογραφία.....	57

Παράρτημα Ι.....	62

Παράρτημα ΙΙ.....	81

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Για την πραγματοποίηση αυτής της πτυχιακής εργασίας αφορμή στάθηκε το ξεκίνημά μου στο Τμήμα Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής, στο παραδοσιακό μουσικό όργανο σαντούρι. Πριν επιλέξω να γνωρίσω και να μάθω αυτό το όργανο μαγεύτηκα από τους ήχους του αλλά και από την δεξιοτεχνία των παλιών και νέων οργανοπαικτών του. Η πρώτη φορά που το σαντούρι μου τράβηξε τη προσοχή ήταν στην τηλεοπτική εκπομπή «Χάριν Ευφωνίας» με καλεσμένο τον Αριστείδη Μόσχο. Η συγκεκριμένη εκπομπή αποτέλεσε αφορμή να ξεκινήσω να μαθαίνω σαντούρι. Μόλις το άκουσα, θέλησα να μάθω και να εξερευνήσω τους ήχους του. Στην αρχή συνάντησα πολλές δυσκολίες αλλά στη συνέχεια περιορίστηκαν με τη βοήθεια των δασκάλων μου Παναγιώτη Βέργου και Βαγγέλη Πασχαλίδη οι οποίοι αποτέλεσαν τους αρωγούς στο ξεκίνημα αυτής της προσπάθειας κατά τη διάρκεια της φοίτησής μου στο τμήμα Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής.

Ανακαλύπτοντας ολοένα και περισσότερα στοιχεία για τον Αριστείδη Μόσχο αντιλήφθηκα πως πρόκειται για έναν μουσικό που άφησε το δικό του στίγμα σε αυτό που ονομάζουμε παραδοσιακή μουσική στην Ελλάδα και στην πορεία της ζωής συνέβαλε στην διάσωση αλλά και στην διάδοση του σαντουριού. Επίσης, η προσπάθειά του να ιδρύσει μια σχολή στην οποία να διδάσκεται αποκλειστικά και μόνο η λαϊκή και παραδοσιακή μουσική αποτέλεσε ένα εγχείρημα να ενταχθεί η διδασκαλία αυτού του είδους σε πρόγραμμα τυπικής μάθησης.

Θέλω να ευχαριστήσω τους ανθρώπους που μου παρείχαν μέσω των συνεντεύξεων όσα γεγονότα ζήσανε δίπλα στον Αριστείδη Μόσχο. Μέσα από τις συζητήσεις μαζί τους εισχώρησα σε μονοπάτια που δεν γνώριζα για τον Αριστείδη Μόσχο και την καλλιτεχνική του πορεία. Πρόκειται για ανθρώπους που μαθήτευσαν δίπλα στον Αριστείδη Μόσχο, μαθητές της σχολής «Λαϊκό Σχολείο Παραδοσιακής Μουσικής»: την Ελένη Φίλιππα, Ανδρέα Κατσιγιάννη, Αρετή Κετιμέ και Κλέαρχο Κορκόβελο μουσικές προσωπικότητες που καθένας σήμερα διανύει την δική του πορεία στον χώρο της μουσικής.

Ακόμη θέλω να ευχαριστήσω όλους τους καθηγητές στο Τμήμα Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής για την προσπάθεια που κατέβαλαν στο να βελτιώσουν τις ακαδημαϊκές γνώσεις μου.

Ακόμη θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επόπτη μου, κύριο Μάρκο Σκούλιο, ο οποίος με στήριξε και με βοήθησε σε κάθε δυσκολία μου στη διάρκεια εκπόνησης αυτής της εργασίας.

Επίσης, να ευχαριστήσω τους φίλους μου που με τον δικό τους τρόπο συνεισφέρουν τη βοήθειά τους σε κάθε μου εγχείρημα και προσπάθεια. Ξεχωριστά τους συμφοιτητές που γνώρισα στη διάρκεια των σπουδών μου, ανταλλάσσοντας απόψεις και γνώσεις μεταξύ μας αποκτήσαμε μια γερή φιλία και με τον δικό τους τρόπο συνεισέφεραν στην διεκπεραίωση αυτής της εργασίας.

Τέλος, να ευχαριστήσω την οικογένειά μου που με την υλική και ψυχολογική στήριξή τους κατόρθωσα να φτάσω στο τέλος των σπουδών μου στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Αφιερώνω αυτήν την εργασία στους γονείς μου, Μαρία και Χρήστο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Αριστείδης Μόσχος υπήρξε μια μορφή που άφησε το στίγμα του στην ελληνική λαϊκή & παραδοσιακή μουσική. Γνωστός σαντουριέρης, με πολυετή παρουσία στην ελληνική λαϊκή και παραδοσιακή ορχήστρα και στη δισκογραφία. Έδωσε τον δικό του αγώνα να προβληθεί το σαντούρι. Μέρος της προσπάθειας φαίνεται να υπήρξε η ίδρυση του «Λαϊκού Σχολείου Παραδοσιακής Μουσικής», που εκτός από ιδρυτής, ο Μόσχος είχε και τον ρόλο του διευθυντή. Να αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με μαρτυρία της Κετιμέ, ο Μόσχος δεν ήταν ο μόνος ιδρυτής, αλλά η σχολή ιδρύθηκε σε συνεργασία με τον Δημήτρη Λάγιο¹. Η σχολή προσέλκυσε αρκετούς μαθητές για να διδαχτούν σαντούρι. *Ήταν όνειρο ζωής για μένα να διδάξω σε 28 σαντούρια*, δήλωσε σε μια του συνέντευξη². Στο πλαίσιο της σχολής περιλαμβάνονταν και άλλα παραδοσιακά όργανα με συνολικό αριθμό να φτάνει τα 22.³ Κάποιοι από τους μαθητές του Αριστείδη Μόσχου, σήμερα διανύουν τη δική τους καριέρα στις λαϊκές μουσικές σκηνές. Παράδειγμα αποτελούν η Ελένη Φίλιππα, η Αρετή Κετιμέ, ο Αντρέας Κατσιγιάννης και ο Κλέαρχος Κορκόβελος, τους οποίους αναζητήσαμε για να μας μεταβιβάσουν τη δική τους εμπειρία δίπλα στον Αριστείδη Μόσχο, καθώς και να μας μεταφέρουν στοιχεία με σκοπό να συγκεντρώσουμε την βιογραφία του μιας και ο ίδιος δεν βρίσκεται πλέον εν ζωή.

Η πτυχιακή εργασία εκτός από την αναφορά στην σχολή, έχει σκοπό να αναδείξει την πορεία του μουσικού, από τα παιδικά του χρόνια, την εξέλιξη της καριέρας του μέχρι το τέλος της ζωής του. Η βιογραφία είναι η ιστορία της ζωής του βιογραφουμένου. Σύμφωνα με τον Παύλο Κάβουρα «η βιογραφία συνδέεται δομικά με την εθνογραφία. Αμφότερες αποτελούν διακριτά είδη συγγραφικής παραγωγής».⁴

Δυστυχώς, οι δυσκολίες για τη διεκπεραίωση της εργασίας ήταν πολλές. Πριν ακόμη αποφασίσω το θέμα της πτυχιακής μου εργασίας, κατά τη διάρκεια των σπουδών μου, συνειδητοποιούσα την έλλειψη της βιβλιογραφίας για τον Αριστείδη Μόσχο που κατά καιρούς αναζητούσα. Σε αντίθεση με τη βιβλιογραφία, ολοένα και περισσότερες

---

¹ Βλέπε συνέντευξη Κετιμέ στο Παράρτημα Ι.

² <http://iaitoloakarnania.gr/2015/11/aristidis-moschos-o-daskalos-tis-pa/> τελ. Ενημ. 3/5/17.

³ <http://iaitoloakarnania.gr/2015/11/aristidis-moschos-o-daskalos-tis-pa/> τελ. Ενημ. 3/5/17.

⁴ Κάβουρας, Π., *Μουσικές της Θράκης: Μία Διεπιστημονική Προσέγγιση*: Έβρος, Σύλλογος Οι Φίλοι της Μουσικής, Αθήνα, 1999, σελ.:341-346

συνεντεύξεις του Αριστείδη Μόσχου ανακάλυπτα στο διαδίκτυο, είτε σε ηλεκτρονικές εφημερίδες είτε σε τηλεοπτικές εκπομπές που μιλάει ο ίδιος. Θεώρησα, λοιπόν, ευκαιρία να συλλέξω τα βιογραφικά του στοιχεία από αυτές τις συνεντεύξεις. Επίσης, μια ακόμη ευκαιρία να γνωρίσουμε επιπλέον στοιχεία για τον Αριστείδη Μόσχο ήταν να πραγματοποιήσουμε συνεντεύξεις από ανθρώπους που άλλοι λίγο και άλλοι περισσότερο ζήσανε δίπλα στον άνθρωπο Μόσχο και να μας μεταφέρουν όσα ζήσανε δίπλα του, όσα ακούσανε αλλά και την άποψη για καταστάσεις που προκάλεσαν συζητήσεις όπως η κατοχή του τραγουδιού «Σ' αγαπώ γιατί είσαι ωραία». Πολλά από τα λεγόμενα των συνεντευξιαζόμενων τα φέραμε σε αντιπαράβολή με δηλώσεις που έκανε ο Αριστείδης Μόσχος με σκοπό να διαπιστώσουμε αν οι απόψεις μεταξύ τους συμπίπτουν. Οι συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν είχαν ημιδομημένο περιεχόμενο και παρατίθενται όλες στο Παράρτημα Ι (οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με συσκευή ηχογράφησης turbo VR 400). Αφορούν συνολικά τέσσερα άτομα.

Η πρώτη επικοινωνία ήταν με την Ελένη Φίλιππα που όπως μας μετέφερε, μαθήτευσε δίπλα του δέκα χρόνια. Επειδή η πρώτη μας επαφή δεν ήταν αρκετή να επιβεβαιώσουμε κάποια στοιχεία, ήρθαμε σε δεύτερη επικοινωνία μαζί της και αυτή τη φορά η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε τηλεφωνικά και δεν παρατίθεται στο Παράρτημα Ι. Η αφορμή που θεωρήθηκε ένα σημαντικό πρόσωπο για συνέντευξη ήταν ότι σε πολλές τηλεοπτικές εκπομπές που καλεσμένος ήταν ο Μόσχος, η Φίλιππα ήταν παρούσα σχεδόν σε όλες ως αντιπροσωπευτικό δείγμα μαθήτριάς του. Ύστερα από τηλεφωνική επικοινωνία, η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στο σπίτι της στην Αθήνα.. Η Ελένη Φίλιππα σήμερα είναι δασκάλα σαντουριού, ήταν δε η σολίστ η οποία έπαιξε σαντούρι στους Παραολυμπιακούς Αγώνες του 2004, σε μια αυτοσχέδια παραλλαγή του Ύμνου της Διεθνούς Παραολυμπιακής Επιτροπής.

Η επόμενη συνέντευξη δόθηκε από την Αρετή Κετιμέ. Ήταν 6 ετών, όπως αναφέρει, όταν είδε σε τηλεοπτική εκπομπή τον Αριστείδη Μόσχο με μια ομάδα παιδιών από το Σχολείο Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής, και μαγεύτηκε από το σαντούρι. Τον πρώτο καιρό της ενασχόλησής της με το σαντούρι, οι συμμαθητές και η δασκάλα της δεν μπορούσαν να καταλάβουν ποιο ήταν ακριβώς το μουσικό όργανο που μάθαινε. Σε ηλικία 7 ετών επισκέφτηκε τη σχολή του Αριστείδη Μόσχου και ξεκίνησε να μαθητεύει δίπλα του. Σήμερα, η Αρετή διανύει τη δική της καριέρα στην ελληνική λαϊκή μουσική. Η συνέντευξη

από ημιδομημένη που ήταν στο πλάνο να πραγματοποιηθεί, κατέληξε στα όρια της αδόμητης.⁵

Από τις δύο προηγούμενες συνεντεύξεις ενημερωθήκαμε ότι ο Ανδρέας Κατσιγιάννης υπήρξε για σχετικά μικρό διάστημα μαθητής του Αριστείδη Μόσχου. Έτσι επιχειρήσαμε να επικοινωνήσουμε μαζί του και δέχτηκε να μας παραχωρήσει συνέντευξη στην Αθήνα σε εξωτερικό χώρο. Γεννημένος το 1976 στην Αθήνα, άρχισε να ασχολείται με τη μουσική σε ηλικία 12 ετών. Ήδη από πολύ νωρίς ξεκίνησε και την επαγγελματική του πορεία παίζοντας σαντούρι. Έχει συνεργαστεί στη δισκογραφία και σε συναυλίες με προσωπικότητες της Ελληνικής μουσικής. Το 1998 ιδρύει την ορχήστρα *Εστουδιαντίνα* Νέας Ιωνίας Βόλου, η οποία πραγματοποιεί εμφανίσεις σε Ελλάδα και εξωτερικό⁶.

Η τελευταία συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στον Κλέαρχο Κορκόβελο ο οποίος επίσης μαθήτευσε για μικρό χρονικό διάστημα κοντά στον Αριστείδη Μόσχο, περίπου ενάμιση χρόνο, σύμφωνα με την συνέντευξη του.⁷ Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε τηλεφωνικά με ημιδομημένο πλάνο. Ο Κλέαρχος Κορκόβελος γεννήθηκε στην Αθήνα. Σε ηλικία δέκα ετών παρακολούθησε μαθήματα κλασικού βιολιού. Το 1993 τον κέρδισε η αγάπη του για τη λαϊκή και παραδοσιακή μουσική μαθαίνοντας σαντούρι και αργότερα μαθήτευσε κοντά στον Αλέξανδρο Γκαραβέλη, εκπαιδευόμενος στο κύμβαλο. Επίσης, διδάχτηκε από Ούγγρους και Ρουμάνους δεξιότεχνες στο κύμβαλο. Έχει συνεργαστεί με μεγάλο αριθμό Ελλήνων καλλιτεχνών της λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής⁸.

Τελειώνοντας την βιογραφική περιγραφή των συνεντευξιζόμενων, δίνουμε μια περιγραφή των κεφαλαίων της πτυχιακής εργασίας.

Στο Κεφάλαιο 1^ο δίνουμε περιληπτικές πληροφορίες για το μουσικό όργανο σαντούρι. Από τότε χρονολογείται η δημιουργία του και η προέλευσή του καθώς και τον ρόλο που έπαιξε στην ελληνική μουσική και κατ' επέκταση στην ζωή του Αριστείδη Μόσχου. Αυτό το κεφάλαιο στηρίζεται βιβλιογραφικά.

Στο Κεφάλαιο 2^ο γίνεται λόγος για τη ζωή του Αριστείδη Μόσχου. Την καταγωγή του καθώς και στοιχεία του γενεαλογικού του δέντρου. Επίσης εντοπίσαμε στοιχεία για τα

---

⁵ Βλέπε Παράρτημα Ι.

⁶ http://estoudiantina.com.gr/el/bio/bio_katsigianni.html, τελ. ενημ. στις 3/5/17.

⁷ Βλέπε Παράρτημα Ι.

⁸

<https://kepem.org/%CE%BC%CE%B1%CE%B8%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1/%CF%83%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%B9/> τελ. ενημ. στις 3/5/17.

παιδικά του χρόνια και πώς ξεκίνησε η επαφή του με το σαντούρι. Αυτό το κεφάλαιο βασίζεται κυρίως στη συλλογή συνεντεύξεων

Στη συνέχεια, στο Κεφάλαιο 3^ο αναφερόμαστε στο «Λαϊκό Σχολείο Παραδοσιακής Μουσικής». Γνωρίζουμε τον τρόπο λειτουργίας της σχολής καθώς και στοιχεία των χώρων αυτής.

Στο Κεφάλαιο 4^ο με αφορμή τον τρόπο διδασκαλίας του Αριστείδη Μόσχου σε σχέση με όσα μας διηγήθηκαν οι μαθητές του, θεωρήσαμε σκόπιμο να γίνει μια τοποθέτηση στους τρόπους μάθησης που εφάρμοσε ο Μόσχος στη διδασκαλία. Γίνεται λόγος για τους τρόπους μετάδοσης της λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής.

Στο Κεφάλαιο 5^ο συγκεντρώσαμε την προσωπική δισκογραφία του Αριστείδη Μόσχου με σκοπό να διατεθεί σε άλλες έρευνες προς ανάλυση διάφορων στοιχείων.

Τέλος, παραθέτουμε στον Επίλογο-Συμπεράσματα, μια συνοπτική εικόνα της εργασίας και τι θα μπορούσε να αποτελέσει περαιτέρω έρευνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Το μουσικό όργανο σαντούρι

1.1. Ιστορική διαδρομή του σαντουριού

Η εξακρίβωση της καταγωγής κάποιων μουσικών οργάνων που φιλοξενούνται σε μουσεία παραμένει αβέβαιη. Η εξέλιξη των οργάνων στο χρόνο προκαλεί λειτουργικές αλλαγές. Συνέπεια αυτού είναι τα όργανα να παραλλάσσονται. Το πεδίο συγκρίσεων για την ιστορική μελέτη των οργάνων είναι περιορισμένο. Η περαιτέρω συνέπεια είναι οι ερευνητές να δυσκολεύονται να δώσουν εξακριβωμένη ημερομηνία δημιουργίας⁹.

Το σαντούρι είναι ένα από αυτά τα όργανα που δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες της δημιουργίας του οργάνου. Οι εικονογραφικές και γραπτές αποδείξεις σύμφωνα με την μελέτη του P.M Gifford, οδήγησαν τον Curt Sachs στο συμπέρασμα ότι περιοχή προέλευσης του σαντουριού αποτελεί η Μέση Ανατολή.¹⁰ Η Βιβλιογραφία αναφέρει ότι ο Πυθαγόρας από τον 6^ο αιώνα π.Χ. δημιούργησε ένα μονόχορδο και έτσι εφηύρε τα μουσικά διαστήματα δηλαδή τις νότες στις οποίες βασίζεται ολόκληρο το μουσικό οικοδόμημα. Εδώ φαίνεται να ξεκινάει η λογική της κατασκευής των έγχορδων μουσικών οργάνων.

Το σαντούρι ανήκει στα χορδόφωνα με κουτί χωρίς πληκτρολόγιο που στην αρχαία Ελλάδα το ονόμαζαν ψαλτήριο και ανήκει στην οικογένεια της άρπας. Η λέξη σαντούρι φαίνεται να προέκυψε από τη λέξη *santur* που προέρχεται από τη Μεσοποταμία. Στη Μεσοποταμία πάλι φαίνεται η λέξη *santur* να προέρχεται από την αρχαιοελληνική λέξη ψαλτήριο (ψάλλω, τραγουδώ). Στη συνέχεια οι λαοί αυτοί, επειδή δεν έχουν στο αλφάβητό τους το σύμφωνο «ψ», χρησιμοποίησαν τη λέξη σαλτήρ, σαντίρ, σαντούρ, όπου αργότερα έφτασαν στην μετονομασία *santur-santir*¹¹. Βλέπουμε λοιπόν το ταξίδι της ονομασίας του σαντουριού να ξεκινάει από την αρχαία Ελλάδα με την ονομασία «ψαλτήριο» και να επιστρέφει με τη λέξη «σαντούρι». Αυτό το ταξίδι φυσικά δεν επηρέασε μόνο την ονομασία, διότι, όπως είπαμε, ανήκει στην οικογένεια της άρπας, άρα μιλάμε για όργανα ίδιας ιδεολογικής κατασκευής αλλά παραλλαγμένα μεταξύ τους, ανάλογα με τις μουσικές απαιτήσεις και ανάγκες της εκάστοτε περιοχής. Αυτό φυσικά συμβαίνει και σήμερα, το

---

⁹ Καρακάσης, Στ. (1970), *Ελληνικά Μουσικά Όργανα*, Αθήνα: Δίφρος, σελ.:1.

¹⁰ Τοπαλίδου, Ε. (2008), *Το Ελληνικό Σαντούρι & η Βαλκανική του Προέλευση*, Άρτα: ΤΕΙ Ηπείρου, τμήμα Λαϊκής & Παραδοσιακής Μουσικής, σελ.: 18-31.

¹¹ Κοφτερός, Δ. (2013), *Μελίφθογγο*, Φ. Νάκας: Αθήνα, σελ.:2-3.

σαντούρι να είναι ένα διαδεδομένο όργανο σε πολλές περιοχές ανά τον κόσμο με μικρές παραλλαγές μεταξύ τους.

Σύμφωνα με τον Κοφτερό, οι ονομασίες της οικογένειας του σαντουριού σε διάφορες χώρες έχουν ως εξής¹²: Αραβία, Ιράκ & Ιράν: Santour-Santir, Αρμενία & Τουρκία: Santour, Ινδίες: Santour- Santoor, Γερμανία, Ελβετία: Hakcbrett, Γιουγκοσλαβία: Chenterija, Κίνα: Yang Chin, Κορέα: Yang koum-Jangym, Ρωσία: Chang-Tschang, Ρουμάνια: Tambal, Ουγγαρία: Cimbalom που στην Ελλάδα μεταφράζεται ως κύμβαλο.

1.2. Το σαντούρι στην Ελλάδα

Η ιστορία του σαντουριού στην Ελλάδα έχει να κάνει με ένα πολύ διαδεδομένο όργανο με πρωταγωνιστικό ρόλο στις ορχήστρες του καφέ-αμάν της Μ. Ασίας, κυρίως στη Σμύρνη και την Κων/πόλη. Στα νησιά του Αιγαίου επίσης, το σαντούρι υπήρξε ένα διαδεδομένο όργανο και μέχρι σήμερα ανήκει στα παραδοσιακά όργανα της νησιωτικής παράδοσης¹³. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, το σαντούρι δεν χάθηκε από τις ορχήστρες αλλά αντίθετα έγινε βασικό όργανο στα καφέ-αμάν και καφέ-σαντάν της Αθήνας. Το σαντούρι οι Μικρασιάτες πρόσφυγες το διέδωσαν και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας¹⁴. Σύμφωνα με τον Κοφτερό, από το 1950 μέχρι σήμερα, το σαντούρι είναι ένα όργανο με το οποίο ασχολούνται λίγοι μουσικοί. Ο Κοφτερός γράφει: *Σήμερα γίνεται προσπάθεια να γίνει περισσότερο γνωστό. Αποδίδει την περιθωριοποίηση του σαντουριού στη μόδα του ρεμπέτικου όπου κυριαρχούσε το μπουζούκι καθώς και τη μη στήριξη του ραδιοφώνου και του γραμμοφώνου για διαφήμιση του οργάνου*¹⁵. Την εποχή (1991) που εκδίδει το βιβλίο του ο Κοφτερός, ο Μόσχος ζούσε και ήταν η εποχή που προσπαθούσε να διαδώσει τη φήμη του οργάνου. Ο Αριστείδης Μόσχος αποτέλεσε έναν από τους μαχόμενους υποστηρικτές του σαντουριού, που δραστηριοποιήθηκε για τη διατήρηση και την προβολή του οργάνου. Στα επόμενα κεφάλαια αυτής της εργασίας γίνεται εκτενής λόγος αυτής της προσπάθειας από πλευράς του Αριστείδη Μόσχου. Τέλος, να αναφέρουμε ότι από το 1980 το σαντούρι άρχισε να διδάσκεται επίσημα στα Μουσικά Γυμνάσια και Λύκεια ως παραδοσιακό όργανο¹⁶.

---

¹² Κοφτερός, Δ., (1991), *Δοκίμιο για το Ελληνικό Σαντούρι*, Αθήνα-Γιάννενα: Δωδώνη, σελ.: 43.

¹³ Κοφτερός, Δ., ο.π. σελ.: 51.

¹⁴ Ανωγειανάκης, Φ. (1991), ο.π σελ.294-296.

¹⁵ Κοφτερός, Δ., ο.π. σελ.: 52.

¹⁶ Ανωγειανάκης, Φ. (1991), ο.π.σελ.294-296.

1.3. Η κατασκευή του σαντουριού

Το σαντούρι ανήκει στην κατηγορία των πολύχορδων μουσικών οργάνων. Τα μήκη των χορδών τους δεν είναι ίσα μεταξύ τους, είναι ρυθμιζόμενα, όπως συμβαίνει στην άρπα και το κανονάκι¹⁷.

Καταθέτοντας μια περιληπτική ανάλυση για την κατασκευή του σαντουριού, αναφέρουμε ότι έχει σχήμα ισοσκελούς τραπεζίου, έχει μεταλλινες χορδές οι οποίες είναι παράλληλες με τις πλευρές του οργάνου, το ξύλο με το οποίο κατασκευάζεται διαφοροποιείται ανάλογα με τον οργανοποιό του. Παίζεται με δυο λεπτά ραβδάκια που ονομάζονται μπαγκέτες οι οποίες είναι τυλιγμένες στις άκρες με βαμβάκι ή από δέρμα παλιότερα. Το σαντούρι είναι ένα σχετικά βαρύ μουσικό όργανο και μεταφέρεται μέσα σε θήκη. Παλιά στα πανηγύρια και ειδικότερα στις πατινάδες ο σαντουριέρης κουβαλούσε το σαντούρι πάνω του δηλαδή περνούσε το σαντούρι με ένα λουρί δέρμα και το κρεμούσε από τον λαιμό του. Σήμερα, έχουν κατασκευαστεί ειδικές βάσεις που φτιάχνει ο ίδιος ο οργανοποιός μαζί με το σαντούρι. Η κατασκευή των μπαγκετών γίνεται συνήθως με διάφορα ξύλα και έτσι άλλες είναι ελαφριές και άλλες βαριές, ανάλογα με τον οργανοποιό και τον αγοραστή. Κρατιούνται με την βοήθεια του αντίχειρα, ανάμεσα στο δείκτη και το μεσαίο δάχτυλο. Το σαντούρι έχει μελωδική έκταση τρεις οκτάβες. Υπάρχουν όμως και μικρότερα σαντούρια με λιγότερες οκτάβες. Όσον αφορά το παίξιμό του, υπάρχουν διάφορες τεχνικές που ακολουθεί ο μουσικός οργανοπαίκτης, δηλαδή είτε με καρπό είτε με λιγότερα δάχτυλα και καρπό. Κάποιοι παλιοί σαντουριέρηδες έπαιζαν πολύ με το «μπράτσο» και χρησιμοποιούσαν μπαγκέτες σχεδόν ίσες με μία τρύπα στο άκρο όπου έμπαινε ο δείκτης τους. Σύμφωνα με τον Ανωγειανάκη το πρώτο σαντούρι του Αριστείδη Μόσχου ήταν από τον κατασκευαστή Κωστάκη Κωνσταντινόπουλο. Το σαντούρι είναι ένα μουσικό όργανο το οποίο έχει την δυνατότητα να εκτελεί μελωδικές γραμμές αλλά και να συνοδεύει άλλα μουσικά όργανα¹⁸.

---

¹⁷ Ανωγειανάκης, Φ. (1991), *Ελληνικά Λαϊκά Μουσικά Όργανα*, Αθήνα: Μέλισσα σελ.:341-346.

¹⁸ Ανωγειανάκης, Φ. (1991), ο.π. σελ.294-296.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η βιογραφία του Αριστείδη Μόσχου

Ο Αριστείδης Μόσχος γεννήθηκε το 1930 στο Αγρίνιο¹⁹ και έφυγε από την ζωή, στο Ιατρικό Κέντρο του Π. Φαλήρου, στις 8 Νοεμβρίου 2001²⁰, σε ηλικία 71 ετών, χτυπημένος από την επάρατη νόσο. Η κηδεία του έγινε δημοσία δαπάνη στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών. Το παρόν κεφάλαιο στηρίχτηκε κυρίως σε συνεντεύξεις που έδωσε ο ίδιος και εντοπίσαμε να κυκλοφορούν στο διαδίκτυο είτε σε τηλεοπτικές εκπομπές είτε σε συνεντεύξεις στον τύπο. Η εκπομπή που σώζεται ολοκληρωμένη και στην οποία βασίστηκε μεγάλο μέρος της καταγραφής της βιογραφίας του Αριστείδη Μόσχου, έχει τίτλο «Χάριν ευφωνίας» με οικοδεσπότη τον Χρήστο Παπαδόπουλο²¹.

2.1. Η καταγωγή του Αριστείδη Μόσχου

Ο Αριστείδης Μόσχος είναι γόνος μουσικής οικογένειας που κρατάει από πάππου προς πάππου. Ο Αριστείδης είναι η τέταρτη γενιά μουσικών της οικογένειας. Ο προπάππους του λεγόταν Βασίλης Μόσχος, έπαιζε βιολί και λαούτο και, όπως ανέφερε ο Αριστείδης Μόσχος, συμμετείχε στην έξοδο του Μεσολογγίου. Για τη μουσική ταυτότητα του παππού του, Γιάννη Μόσχου, ο Αριστείδης δεν αναφέρει περισσότερα στοιχεία. Τέλος, έμεινε να αναφερθεί η τελευταία γενιά πριν τον Αριστείδη Μόσχο, εννοώντας τον πατέρα του, Κώστα Μόσχο, ο οποίος ήταν επίσης μουσικός και έπαιζε κλαρίνο²².

Ο Μόσχος κατάγεται από το Πεντάλοφο Αγρινίου. Ο Κώστας δημιούργησε πολύτεκνη οικογένεια αποτελούμενη από δέκα παιδιά, αγόρια και κορίτσια. Ο Αριστείδης Μόσχος ήταν το πέμπτο κατά σειρά. Ο πατέρας του είχε 400 στρέμματα κτηματική περιουσία στον Πεντάλοφο, την οποία όμως πούλησε και με αυτά τα χρήματα δημιούργησε επιχειρήσεις στο Αγρίνιο, όπου και μετακόμισε η οικογένεια. Το Αγρίνιο εκείνη την εποχή ήταν μια

---

¹⁹ <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=1024003> ,τελευταία ενημ. 25/4/17.

²⁰ <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=1024003> ,τελευταία ενημ. 25/4/17.

²¹ Αφιέρωμα στον Αριστείδη Μόσχο. στην τηλεοπτική εκπομπή «Χάριν Ευφωνίας».

<https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4> , τελευταία ενημ. στις 22/4/17.

²² <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4> ,4:57', τελευταία ενημ. στις 22/4/17.

κοινωνία που άκμαζε, λόγω των πολλών αντιπροσωπειών ξένων εταιριών καπνού που λειτουργούσαν εκεί²³²⁴.

Το ψευδώνυμο του Κώστα Μόσχου ήταν Φουσκομπούκας που το είχε αποκτήσει από τον παππού του. Ο Αριστείδης Μόσχος σε συνέντευξή του στον Γιώργο Παπαδάκη υποστήριξε ότι ο πατέρας του υπήρξε δεξιότεχνης μουσικός ικανός να εκτελεί και παραδοσιακή και ευρωπαϊκή μουσική. Για να παίζει σε γάμους ή σε εκδηλώσεις έπρεπε να μεσολαβήσει κάποιος γνωστός του και η αμοιβή του ήταν υψηλή²⁵. Περαιτέρω στοιχεία για να αξιολογήσουμε το δεξιτεχνικό επίπεδο του Κώστα Μόσχου δεν εντοπίσαμε σε ηχογραφημένο υλικό.

Ο Κώστας Μόσχος διατηρούσε στο Αγρίνιο δύο επιχειρήσεις. Η πρώτη ήταν ένα Καφέ Αμάν. Οι οργανοπαίκτες που συνήθιζαν να παίζουν εκεί ήταν από την Πόλη, την Σμύρνη και την Αρμενία και το λαϊκό στοιχείο αποτελούσε το κλίμα του μαγαζιού. Η δεύτερη επιχείρηση ήταν ένα Καφέ Σαντάν, στο οποίο η μουσική που παιζόταν εκεί είχε δυτικό και ευρωπαϊκό χαρακτήρα. Ο μεγάλος αδερφός του Αριστείδη ήταν επίσης μουσικός και έπαιζε βιολί. Λέγεται ότι πήγαινε στη Γαλλία για να φέρει γυναίκες τραγουδίστριες, τις επονομαζόμενες «σαντέζες» από το Καζινό Ντε Παρί, τον Μουλέν Ρουζ και το Φολί Μπερζέ, για το Καφέ-Σαντάν, μιας και στο Αγρίνιο υπήρχαν πολλοί Γάλλοι²⁶. Ο Μόσχος ανέφερε ότι ο αδερφός του ήξερε να διαβάζει άπταιστα μια παρτιτούρα. Τονίζει μάλιστα ότι ήταν πιο γρήγορος στην πρίμα βίστα παρά στο να διαβάσει εφημερίδα²⁷.

Ο μικρός τότε Αριστείδης προτιμούσε να παραβρίσκεται στο καφέ αμάν, διότι τον έλκυε η ελληνική λαϊκή και παραδοσιακή μουσική. Ο χώρος αυτός στάθηκε η αφορμή να έρθει σε επαφή με τις Πολίτισσες Μαρίκα Παπαγκίκα, Ρόζα Εσκενάζυ, Ρίτα Αμπατζή και άλλους καταξιωμένους του χώρου²⁸.

2.2. Το ξεκίνημα του Αριστείδη Μόσχου στη μουσική

Ο Αριστείδης Μόσχος, μεγάλωνε, όπως προ είπαμε, σε μουσικό κλίμα. Στην ηλικία των 8 ετών, ήρθε για πρώτη φορά σε επαφή με τον ήχο του σαντουριού μέσω του Ρουμάνου Νέστορα Μπάτσι, μέλους ενός ρουμάνικου συγκροτήματος που φιλοξενήθηκε σε μια από

---

²³ Κοφτερός, Δ. (1991). *Δοκίμιο για το Ελληνικό σαντούρι*. Αθήνα-Γιάννενα: Δωδώνη. σελ.:87.

²⁴ Παπαδάκης, Γ. (1983). *Λαϊκοί πραχτικοί οργανοπαίκτες*. Αθήνα: Επικαιρότητα. σελ.:198-200.

²⁵ Παπαδάκης, Γ. , ο.π., σελ.198-200.

²⁶ Παπαδάκης, Γ. , ο.π., σελ.198-200.

²⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4> 29:45'. τελευταία ενημ. στις 22/4/17.

²⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4> , 24:01', τελευταία ενημ. στις 22/4/17.

τις επιχειρήσεις του πατέρα του. Ενθουσιάστηκε με το συγκεκριμένο μουσικό όργανο και έτσι πήρε την απόφαση να ζητήσει από την οικογένειά του να του παρέχουν ένα.

*Μεγάλωσα μέσα στην μουσική, έμαθα τα πάντα γύρω από τα είδη της, άκουσα όση μουσική δεν είχε ακούσει κανείς τότε και σε τέτοια ηλικία, αλλά όταν άκουσα αυτόν (εννοεί τον Ρουμάνο Νέστορα Μπάτσι), μαγεύτηκα. Λέω πατέρα θέλω σαντούρι...*²⁹

Αριστείδης Μόσχος

Αυτή η επιλογή φαίνεται να μην άρεσε στον πατέρα του ο οποίος είχε αντιρρήσεις ως προς την επιλογή του Αριστείδη. Παρόλα αυτά, τελικά παράγγειλε σε έναν επιπλοποιό ένα σαντούρι και, όπως είναι φυσικό, ένας επιπλοποιός δεν θα πετύχαινε ένα καλό αποτέλεσμα οργάνου. Οι πιέσεις του Αριστείδη στην οικογένεια για ένα επαγγελματικά κατασκευασμένο σαντούρι, ανάγκασαν τον αδερφό του να φέρει ένα από την Αθήνα³⁰.

Ο άνθρωπος που αποτέλεσε την αφορμή να μαγευτεί ο Αριστείδης Μόσχος από το σαντούρι έμελλε να είναι και πρώτος του δάσκαλος. Αναφερόμαστε και πάλι στον Ρουμάνο Νέστορα Μπάτσι, ο οποίος έμεινε στο Αγρίνιο περίπου ενάμιση χρόνο. Ο Αριστείδης Μόσχος σύντομα απέκτησε μουσική οικειότητα με το όργανο και σε διάστημα έξι μηνών άρχισε να εργάζεται ως αναπληρωματικός μουσικός στο Καφέ-Αμάν του πατέρα του, όταν ο Μπάτσι απουσίαζε σε διάφορες άλλες εμφανίσεις. Το πολύ νεαρό της ηλικίας του έφερε αναστάτωση στην κοινωνία του Αγρινίου. Αναφέρεται μάλιστα περιστατικό για παρέμβαση του διοικητή της αστυνομίας ο οποίος επενέβη για να παρεμποδίσει το ανήλικο παιδί να εργάζεται σε νυχτερινά κέντρα. Το συγκεκριμένο συμβάν διέκοψε ή μείωσε θα λέγαμε τις νυχτερινές εμφανίσεις του Αριστείδη για ένα διάστημα. Σύμφωνα με την συνέντευξή του, την εποχή που ο Αριστείδης Μόσχος ξεκίνησε τα πρώτα του βήματα στο σαντούρι, δεν υπήρχαν αρκετοί Έλληνες οργανοπαίχτες στη περιοχή. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος είχε πολλές προτάσεις για συνεργασία με διάφορες κομπανίες. Αποκτά μεγάλη γκάμα ρεπερτορίου, συμμετέχοντας σε λαϊκές ορχήστρες αλλά και σε συγκροτήματα ελαφρού τραγουδιού σε ρυθμούς κουμπαρσίτας, ταγκό, βαλς, ρεπερτόριο δηλαδή του Σουγιούλ, Χαϊρόπουλου και του Αττίκ³¹.

---

²⁹ Παπαδάκης, Γ. , ο.π., σελ.198-200.

³⁰ Παπαδάκης, Γ. , ο.π., σελ.198-200.

³¹ Παπαδάκης, Γ. , ο.π., σελ.198-200.

Κατά τη διάρκεια της κατοχής, όπως και σε όλη την Ελλάδα έτσι και στο Αγρίνιο ήρθε γενική καταστροφή και κατά συνέπεια και οικονομική. Η οικονομική κρίση έπληξε και την οικογένεια του Κώστα Μόσχου, με αποτέλεσμα να κλείσει τις επιχειρήσεις που διατηρούσε και η οικογένεια να μεταναστεύσει στην Αθήνα. Ο Αριστείδης μαζί με τον πατέρα του συχνά επισκέπτονταν το καφενείο όπου σύχναζαν μουσικοί και, όπως δήλωνε ο ίδιος, τους υποδέχονταν θετικά³².

2.3. Οι γάμοι

Ο Αριστείδης Μόσχος πραγματοποίησε έναν γάμο σε νεαρή ηλικία με μια γυναίκα από το Αγρίνιο, με την οποία απέκτησε μια κόρη η οποία, όπως μας μετέφερε η Φίλιππα, ονομαζόταν Βιργινία³³. Περισσότερα στοιχεία γι' αυτόν τον γάμο καθώς και για την κόρη του δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε.

Η δεύτερη γυναίκα με την οποία έμεινε μέχρι το τέλος της ζωής του ήταν η Αγγέλικα (Βλέπε εικόνα 6 στο Παράρτημα II). Ήταν τραγουδίστρια ευρωπαϊκού ρεπερτορίου η οποία έπαιζε και κιθάρα. Την γνώρισε στα μαγαζιά του πατέρα του. Αντίθετα με τις φήμες που κυκλοφορούσαν ότι δεν είχαν παντρευτεί, η Φίλιππα αναφέρει ότι φορούσαν βέρα³⁴. Συνεργάστηκαν μαζί τα πρώτα χρόνια της σχέσης τους.. Εφόσον η οικονομική κατάσταση του ζευγαριού βελτιώθηκε, ο Μόσχος ανάγκασε την σύζυγό του το 1956 να σταματήσει να τραγουδά επαγγελματικά, γιατί οι υποχρεώσεις της «νοικοκυράς» δεν επέτρεπαν να ξενυχτάει³⁵.

2.4. Οι συνεργασίες

Ο Αριστείδης Μόσχος μουσικά συνεργάστηκε με δυο γενιές μουσικών. Όπως προ είπαμε, το καφέ αμάν του πατέρα του στάθηκε η αφορμή να συνεργαστεί με τιτάνες της αστικής λαϊκής μουσικής. Αν προσπαθούσαμε να συλλέξουμε τις συνεργασίες και τις συμμετοχές του, ο όγκος τους θα ήταν υπερβολικά μεγάλος. Σκοπός της παρούσας έρευνας δεν είναι να συγκεντρώσουμε όλο το δισκογραφικό έργο του Μόσχου. Γι' αυτό θα αναφέρουμε μερικές τεκμηριωμένες συνεργασίες του στη δισκογραφία. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι συνεργασίες του ήταν πολλές και ξεκινώντας από το καφέ αμάν του πατέρα του με

---

³² Παπαδάκης, Γ. , ο.π., σελ.198-200.

³³ Συνέντευξη Ελένης Φίλιππα στις 25/4/17.

³⁴ Συνέντευξη Ελένης Φίλιππα στις 25/4/17.

³⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4> , 25:00' -26:00', τελευταία ενημ. στις 22/4/17.

την Μαρίκα Παπαγκίκα, Ρίτα Αμπατζή, Ρόζα Εσκεναζύ, Αντώνη Νταλκά, Γιώργο Παπασιδέρη καθώς και άλλους³⁶.

Το 1952 μπαίνει στην δισκογραφία, στην εταιρεία Μιούζικ Μποξ και συνεργάζεται με πολλούς συνθέτες, τραγουδιστές, μουσικούς³⁷.

Το 1953 ο Αριστείδης Μόσχος συνεργάστηκε με το Λύκειο των Ελληνίδων, πραγματοποιώντας περιοδείες σε Ελλάδα και εξωτερικό. Σε συνέντευξή του αναφέρει:

Εγώ που φοβάμαι το αεροπλάνο έχω κάνει 1200 ώρες πτήση. Ολυμπιακοί Αγώνες του Μεξικού και του Καναδά, πέντε φορές Αμερική, τρεις φορές Αυστραλία Γερμανία και Ευρώπη δεν λογαριάζονται. Έχω 7000 φωτογραφίες από όλες τις εκδηλώσεις που έχω παίξει με όλα τα μεγάλα πρόσωπα που έχω συναντήσει³⁸.

Σε πολλές από τις συνεντεύξεις και τα αφιερώματα που έγιναν για λογαριασμό του, αναφέρεται ότι εργάστηκε ως μουσικός επιμελητής στο Λύκειο Ελληνίδων από το 1952 έως το 1985³⁹. Εκτός από τα πολλά βιογραφικά αφιερώματα που αναφέρουν αυτή τη συνεργασία, το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνει η συνεργατίδα του στο Λύκειο Ελληνίδων, Ειρήνη Συριώδη⁴⁰.

Ο Μόσχος διηγείται μια ιστορία που έλαβε χώρα το 1959. Βρισκόταν με τον πατέρα του και τον Ευγένιο Σπαθάρη σε περιοδεία στο Παρίσι, σε ένα φεστιβάλ θεάτρου σκιών. Λίγο πριν ξεκινήσει η παράσταση, ο πρέσβης της Γαλλίας ζητά από τον θίασο να ακουστεί από την ορχήστρα ο γαλλικός Εθνικός Ύμνος. Σύμφωνα με το περιστατικό που περιέγραψε ο Μόσχος στην συνέντευξη που χρησιμοποιήθηκε ως πηγή, δεν μπορούσαν να αρνηθούν, μιας και ανάμεσα στους θεατές υπήρχαν διπλωμάτες, υπουργοί και πολλοί επίσημοι. Ο Σπαθάρης ψιθυρίζει: *καταστροφή*, και ο Μόσχος κατάφερε να ερμηνεύσει με το σαντούρι του την μελωδία του ύμνου της Γαλλίας και αμέσως μετά λιποθύμησε.

Ο ήχος του σαντουριού είναι τόσο μαλακός και γι' αυτό προσφέρεται πολύ για μουσικές οι οποίες μυρίζουν θάλασσα, από Σμυρναίικα και νησιώτικα, μέχρι και τον Γαλλικό ύμνο!⁴¹

---

³⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=PKJpN1BptIs>, 25:39', τελευταία ενημ. 23/4/17.

³⁷ <http://www.epoxi.gr/persons19.htm>, τελευταία ενημ. 23/4/17.

³⁸ <http://iaitoloakarnania.gr/2015/11/aristidis-moschos-o-daskalos-tis-pa/> τελευταία ενημ. στις 10/5/17.

³⁹ <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=1024003> τελευταία ενημ. 25/4/17.

⁴⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=Dgo4IIniLi0> τελευταία ενημ. 25/4/17.

⁴¹ <http://www.epoxi.gr/persons19.htm>, τελευταία ενημ. 22/4/17.

Συνεργάστηκε με τον Κώστα Ρούκουνα⁴², με την συνεργασία να διατηρείται μέχρι το τέλος της ζωής του Ρούκουνα, όπως αναφέρει στην εκπομπή «Χάριν Ευφωνίας» ο Μόσχος⁴³. Εντοπίσαμε βίντεο σε εκπομπή που έγινε αφιερωμένη στον Ρούκουνα⁴⁴.

Επίσης μια άλλη συνεργασία στην οποία ο Μόσχος έκανε αναφορά ήταν με την Ελένη Γιαννακάκη που ηχογράφησε τραγούδια του Παναγιώτη Τούντα και του Βαγγέλη Παπάζογλου, με τίτλο δίσκο «Τα Παλιά Είναι Καινούργια», της εταιρίας Iyga και αριθμό μήτρας SYLP 3377⁴⁵ και ενορχηστρωτή τον Μόσχο. Ο λόγος που αναφέρουμε αυτή τη συνεργασία είναι για να δείξουμε την ιδιότητα του Μόσχου και ως ενορχηστρωτή. Σε αυτόν τον δίσκο αισθάνθηκε ικανοποιημένος με το αποτέλεσμα της ενορχήστρωσης. Σε συνέντευξή του λέει χαρακτηριστικά:

*Εκεί έχω πετύχει το 90% αυτού που θέλω από μια ορχήστρα,
αλλά είχα και σπουδαίους συνεργάτες⁴⁶.*

Στη νεότερη εποχή ο Μόσχος συνεργάστηκε επίσης με αναγνωρισμένους τραγουδιστές όπως το Γιώργο Νταλάρα, τη Γλυκερία⁴⁷, την Άλκηστη Πρωτοψάλτη, και συμμετείχε στον δίσκο με τίτλο «Παραδέχτηκα» το 1991 στην Polydor με αριθμό μήτρας 849 304-1. Σε αυτό τον δίσκο ηχογράφησε το τραγούδι με τίτλο «Σ' αγαπώ» με αριθμό δίσκου 849 304-1 S.B..

Έντονη φαίνεται να είναι η παρουσία του στις ενορχηστρώσεις του Μαρκόπουλου. Συνεργαστήκανε για δεκατρία χρόνια και συμμετείχε σε 17 δίσκους. Η συνεργασία σταμάτησε όταν ο Μόσχος θεώρησε ότι το όνομά του στεκόταν δίπλα σε κάποιον άλλον και όλοι τον γνώριζαν ως «το σαντούρι του Μαρκόπουλου», ενώ ο ίδιος φαίνεται να επιθυμούσε εκστρατεία με πρωταγωνιστή το δικό του όνομα και το ελληνικό παραδοσιακό σαντούρι. Με τον Ξαρχάκο συνεργάστηκε στον δίσκο: «την Ελλάδα της Μελίνας»⁴⁸.

---

⁴²<https://www.youtube.com/watch?v=PKJpN1BptIs> ,τελευταία ενημ. 22/4/17.

⁴³ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4> , 24:10', τελευταία ενημ. στις 22/4/17.

⁴⁴<https://www.youtube.com/watch?v=PKJpN1BptIs> ,τελευταία ενημ. 22/4/17.

⁴⁵<https://www.discogs.com/Ελενα-Γιαννακάκη-Τα-Παλιά-Είναι-Καινούργια/release/6938840> τελευταία ενημ. 22/4/17.

⁴⁶ <http://www.epoxi.gr/persons19.htm> , τελευταία ενημ. 22/4/17.

⁴⁷<https://www.youtube.com/watch?v=2CRSPZ5ObAo> ,Σμυρναίικα, τελευταία ενημ. 23/4/17.

⁴⁸ <http://www.ogdoo.gr/prosopa/afieromata/aristeidis-mosxos-afieroma> ,τελευταία ενημ. 22/4/17.

Στη συνέχεια ο Μόσχος συνεργάστηκε με πολλές εξαιρετικές τραγουδίστριες όπως την Νάντια Καραγιάννη⁴⁹, Μαρία Σουλτάτου, Εύα Γρηγοράκη Σούλα Βαζούρα⁵⁰, Βούλα Λυέρου⁵¹, Δήμητρα Χατζοπούλου⁵², Δήμητρα Ντουράλη⁵³ και Κορίνα Βένη⁵⁴. Αλλά και με τον Βασίλη Σούκα⁵⁵, τον Καραβιράκη Ν. και τον Γαργανουράκης Χ.⁵⁶

Ο Μόσχος συμμετείχε, επίσης, και σε πολλές ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές, σχετικές με την λαϊκή και παραδοσιακή μουσική. Ο Αριστείδης Μόσχος τιμήθηκε από την Βουλή των Ελλήνων, από Δήμους, από οργανώσεις και από συλλόγους.

2.5. Σ' αγαπώ γιατί είσαι ωραία

Μεγάλη συζήτηση έχει διεξαχθεί για την κατοχύρωση του τραγουδιού «Σ' αγαπώ γιατί είσαι ωραία». Ο Αριστείδης Μόσχος ισχυρίστηκε ότι το τραγούδι είναι δικής του σύνθεσης διεκδικώντας και την πατρότητα των στίχων. Δήλωσε ότι το τραγούδι το εκτέλεσε για πρώτη φορά το 1954, αλλά δυστυχώς δεν είχε ηχογραφηθεί. Δε δίστασε μάλιστα να προκαλέσει οποιονδήποτε να καταθέσει ένα αποδεικτικό στοιχείο που να επιβεβαιώνει το τραγούδι ως παραδοσιακό. Το τραγούδι, κατά ομολογία του ίδιου, γράφτηκε για την γυναίκα του Αγγέλικα η οποία τον ρώτησε γιατί την αγαπάει⁵⁷.

Η πρώτη ηχογραφημένη εκτέλεση του τραγουδιού φαίνεται να γίνεται το 1991 με τη συμμετοχή του Μόσχου, με ερμηνεύτρια την Άλκηστη Πρωτοψάλτη στον δίσκο με τίτλο «Παραδέχτηκα» το 1991 στην Polydor με αριθμό μήτρας 849 304-1. Σε αυτόν τον δίσκο το τραγούδι δίνεται με τίτλο «Σ' αγαπώ» με αριθμό δίσκου 849 304-1 S.B. Ο δίσκος ταυτόχρονα κυκλοφόρησε και σε cd⁵⁸.

Ανατρέχοντας σε άλλες δισκογραφίες για να διαπιστώσουμε αν τα πνευματικά δικαιώματα ανήκουν στον Μόσχο είδαμε ότι δεν τον αναγνωρίζουν ως δημιουργό του τραγουδιού. Επόμενη δισκογραφική ηχογράφιση, μετά την Πρωτοψάλτη,

---

⁴⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=CkUAu9NMEEU> τελευταία ενημ. 23/04/2017.

⁵⁰ https://www.youtube.com/watch?v=4fua26Zv_sY τελευταία ενημ. 23/04/2017.

⁵¹ <https://www.youtube.com/watch?v=CnZWxnnoHBc> τελευταία ενημ. 23/04/2017.

⁵² <https://www.youtube.com/watch?v=DLvaVCzigS4>, 14:42, τελευταία ενημ. 23/04/2017.

⁵³ <https://www.youtube.com/watch?v=en4P-XauaOk> τελευταία ενημ. 23/04/2017.

⁵⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=TNPgFv-LChs> τελευταία ενημ. 23/04/2017.

⁵⁵ https://www.youtube.com/watch?v=Q1_NPK7nKM8 τελευταία ενημ. 23/04/2017.

⁵⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=rVG2iQbLEBw> τελευταία ενημ. 23/04/2017.

⁵⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4>, 54:08', τελ. ενημ. 21/4/17.

⁵⁸ Πρωτοψάλτη. Α.: *Παραδέχτηκα*. Αριθμός CD: 843 304-2. Polygram: 1991. Track 9.

πραγματοποιήθηκε το 1998 με ερμηνεύτρια την Ελένη Τσαλιγοπούλου, με τίτλο CD «Στην Εποχή του Ονείρου» με αριθμό 491407-2 στην Ακτή⁵⁹. Να σημειώσουμε ότι στον δίσκο ο Μόσχος σημειώνεται ως διασκευαστής του τραγουδιού, το οποίο δηλώνεται ως παραδοσιακό.

Επίσης, το 1998 ηχογραφήθηκε από τον Πέτρο Γαϊτάνο με τίτλο «Σ' αγαπώ γιατί είσαι ωραία» στο cd με τίτλο «Αγέρας, Έρωτας & Αρμύρα»⁶⁰. Το τραγούδι και αυτή τη φορά δεν αφιερώνεται στον Μόσχο ο οποίος δεν αναφέρεται καθόλου και το τραγούδι χαρακτηρίζεται ως Μικρασιάτικο.

Τελευταία δισκογραφημένη εκτέλεση εντοπίσαμε σε CD με τίτλο «Αφιέρωμα στη μικρά Ασία» με ερμηνευτή τον Γιώργο Νταλάρα και αυτή τη φορά το τραγούδι παρουσιάζεται ως μικρασιατικό⁶¹.

Σε τηλεοπτική εκπομπή που εντοπίσαμε στο YouTube, χωρίς να γνωρίζουμε τον τίτλο της εκπομπής, ακούγεται το τραγούδι με τον Μόσχο να παίζει σαντούρι και ο Γιώργος Νταλάρας να τραγουδάει. Η εκπομπή πιθανολογείται να έγινε το 1986⁶².

Συνολικά οι μετέπειτα στουντιακές ηχογραφήσεις από αυτή της Πρωτοψάλτη, και με τη συμμετοχή του Μόσχου, που εντοπίσαμε είναι τρεις επίσημες δισκογραφίες. Σε καμιά από αυτές τα πνευματικά δικαιώματα δεν δίνονται στον Μόσχο. Εκτός από την τελευταία, που ερμηνεύει ο Νταλάρας το 2004, ο Μόσχος σε όλες τις υπόλοιπες ήταν εν ζωή και μάλιστα ενεργός μουσικός. Αυτό σημαίνει ότι μπορούσε να καταφύγει στη δικαιοσύνη για καταπάτηση πνευματικών δικαιωμάτων στη δισκογραφία του Πάριου, του Γαϊτάνου και της Τσαλιγοπούλου. Ερευνώντας ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν επιβεβαιώσαμε κάποια τέτοια ενέργεια του Μόσχου.

---

⁵⁹ Τσαλιγοπούλου. Ε.: *Στην Εποχή του Ονείρου*. Συμμετέχει ο Γιώργος Νταλάρας, Αριθμός: ΑΚΤΗ: 1998, track: 6.

⁶⁰ Γαϊτάνος. Π.: *Αγέρας, Έρωτας & Αρμύρα: Παραδοσιακά Τραγούδια Μικράς Ασίας, Πόλης, Προποντίδος & Αιγαίου Πελάγους*. polygram: 1998. Track 1.

⁶¹ Νταλάρας Γ., Γλυκερία: *Αφιέρωμα στη μικρά Ασία: Η συναυλία στο Ωδείο Ηρώδου Αττικού*. Συμμετέχουν Αρετή Κετιμέ & Εστουδιαντίνα. Minos-Emi: 2004. Track: 26.

⁶² https://www.youtube.com/watch?v=k_TcOdWlqKQ, ο.π., τελ. ενημ. 21/4/17.

2.6. Το ρεπερτόριο του Αριστείδη Μόσχου

Γνώριζε πολύ καλά την δυτική μουσική, είχε μεγάλη γκάμα στο ρεπερτόριό του, έπαιζε και τσέμπαλο και είχε πολλούς φίλους μουσικούς από τα Βαλκάνια.

Ανδρέας Κατσιγιάννης

Κάποια μέρα τον άκουσα να παίζει με το σαντούρι του ροκ εντ ρολ και ήξερα ότι αγαπούσε και πολύ την τζαζ.

Ελένη Φίλιππα

Ο Μόσχος είναι γνωστός σε εμάς ως δεξιοτέχνης της ελληνικής λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής. Από τις παραπάνω δηλώσεις των μαθητών του, φαίνεται να έχει ανησυχία και για άλλα είδη μουσικής. Στην εκπομπή «Χάριν ευφωνίας» στην οποία έγινε αφιέρωμα στο όνομα του, ο οικοδεσπότης τού ζήτησε να παίζει μια Τσάντα⁶³. Σε αυτό το σημείο της εκπομπής μιλάει η Ελένη Φίλιππα η οποία φαίνεται να είναι δίπλα του σε όλη τη διάρκεια της εκπομπής. Ακολουθεί ο 5^{ος} χορός του Brahms στο 45:52 της εκπομπής⁶⁴. Τέλος, δεν θα μπορούσε από την εκπομπή να λείψει μια ρουμανική μελωδία⁶⁵, μιας και ο ίδιος δήλωνε ότι μαθήτευσε στον Ρουμάνο τσεμπαλίστα Νέστορα Μπάτσι ο οποίος έμεινε στο Αγρίνιο για περίπου ενάμιση χρόνο και σε αυτό το διάστημα έπαιζε στα κέντρα διασκέδασης του πατέρα του Αριστείδη οπότε αυτός υπήρξε ο λόγος επικοινωνίας μεταξύ τους.

Η Κετιμέ δήλωσε ότι η τοποθέτηση των χεριών του Μόσχου στο σαντούρι γινόταν με ρουμάνικη τεχνική όπως δηλαδή τοποθετούσαν οι Ρουμάνοι τα χέρια τους στο τσέμπαλο. Επίσης, κρατούσε τις μπαγκέτες όπως και οι Ρουμάνοι.

Η καθιερωμένη τεχνική τους ήταν σε σχέση με το πόσο ανοικτό ήταν το όργανο, τόσο έπρεπε να είναι και τα χέρια τους. Αυτός είναι ένας τελείως ρουμάνικος τρόπος. Έχει διαφορά το ένα με το άλλο στυλ⁶⁶.

---

⁶³ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4> , 38:40', τελ. ενημ. 22/4/17.

⁶⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4> , 45:52', τελ. ενημ. 22/4/17.

⁶⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4> , 31:16', τελ. ενημ. 22/4/17.

⁶⁶ Η συνέντευξη της Κετιμέ βρίσκεται στο Παράρτημα Ι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Το «Λαϊκό Σχολείο Παραδοσιακής Μουσικής»

Ήθελα να αφοσιωθώ στο Σχολείο μου. Ήταν ένα όνειρο πολλών χρόνων αυτό το πράγμα. Πρώτα, πρώτα έβλεπα ότι τελείωνε το σαντούρι. Τώρα ξέρετε πόσες κοπέλες και αγόρια παίζουνε; Ήταν όνειρο ζωής για μένα να διδάξω 28 σαντούρια. Μπροστά σ' αυτό δεν έβαζα τίποτα άλλο⁶⁷.

Αριστείδης Μόσχος

Το «Λαϊκό Σχολείο Παραδοσιακής Μουσικής» ιδρύεται το 1985 ως μη κερδοσκοπική εταιρία στο κέντρο της Αθήνας. Στεγάστηκε στο διατηρητέο αρχοντικό των αδελφών Ραγκαβή, στην Πατησίων & Βασιλέως Ηρακλείου 4⁶⁸. Σε συνέντευξη που μας παραχώρησε ο Κλέαρχος Κορκόβελος, μας μετέφερε ότι η Ελένη Καραϊνρδου εφηύρε την ιδέα για τη δημιουργία μιας παραδοσιακής σχολής⁶⁹. Ο Μόσχος ήταν ο διευθυντής της σχολής και λειτούργησε σύμφωνα με την ιδεολογία να διδάσκεται μόνο παραδοσιακή μουσική. Συνιδρυτής της σχολής φαίνεται να είναι και ο Δημήτρης Λάγιος⁷⁰ (Ο Αριστείδης Μόσχος φαίνονται με τον Δημήτρη Λάγιο στην Εικόνα 7 στο Παράρτημα II).

Ο Μόσχος μέσα στη σχολή ίδρυσε και μια 25 μελή ορχήστρα, η οποία απαρτιζόταν από μαθητές και δασκάλους της σχολής. Παρουσίαζαν συχνά συναυλίες και συμμετείχαν σε τηλεοπτικά προγράμματα. Η σχολή έδωσε παραστάσεις σε όλη την Ελλάδα και στο εξωτερικό και έχει λάβει πολλές διακρίσεις, από Δήμους, Συλλόγους και Σωματεία.

Κάθε υποψήφιος μαθητής περνούσε από ακρόαση από τον ίδιο τον Μόσχο για να γνωρίζει το επίπεδό του για να τον κατατάξει στο αντίστοιχο επίπεδο⁷¹. Η Κετιμέ περιγράφει έναν άτυπο τρόπο εξετάσεων ακριβώς για τον λόγο επιβεβαίωσης των ικανοτήτων του κάθε μαθητή και θυμάται την δική της εξέταση:

---

⁶⁷ <http://www.epoxi.gr/persons19.htm> τελευταία ενημ. στις 24/4/17.

⁶⁸ Πηγή διεύθυνσης της σχολής βλέπε εικ. 9 στο Παράρτημα II.

⁶⁹ Συνέντευξη με τον Κλέαρχο Κορκόβελος που πραγματοποιήθηκε στις 22 Απριλίου 2017.

⁷⁰ Ρουπίνη σ., *Ριζοσπάστης*,

<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=801046&textCriteriaClause=%2BAΡΙΣΤΕΙΔΗΣ+%2BΜΟΣΧΟΣ>

τελευταία ενημ. στις 25/4/17.

⁷¹ Συνέντευξη Ελένης Φίλιππα στις 25/4/17.

*Τραγούδησα το Ηπειρώτικο «Μενούσης», το «Αρχοντονιός παντρεύεται» και το νεοπαρδοσιακό «Κυνηγός που κυνηγούσε εις τα δάση μια φορά».*⁷²

Η Φίλιππα επίσης είπε κάτι πολύ σημαντικό. Ότι εκτός από το μουσικό ταλέντο ο Μόσχος κοιτούσε και το επίπεδο του χαρακτήρα του κάθε μαθητή. Εάν ο χαρακτήρας του μαθητή δεν του φαινόταν αρεστός, δεν τον αναλάμβανε. Το μάθημα περιλάμβανε ακόμη και το στήσιμο του μουσικού στη σκηνή, δηλαδή τις εκφράσεις του προσώπου και της συμπεριφοράς γενικότερα την ώρα τη παράστασης. Πίστευε πως η εικόνα φέρνει αποτελέσματα κύρους⁷³.

3.1. Τα όργανα που διδάσκονταν στη σχολή

Στο σχολείο διδάσκονταν 22 μουσικά όργανα όπως σαντούρι, μπουζούκι, μπαγλαμάς, κλαρίνο, λαούτο, ούτι, βιολί, λύρα Πόντου και Κρήτης, φλογέρα, σάζι, τουμπερλέκι, κανονάκι, γκάιντα, τζουράς, νταούλι, ακορντεόν, ντέφι, κιθάρα και ταραμπούκα. Ακόμη διδάσκονταν Βυζαντινή Εκκλησιαστική Μουσική, Ιστορία της Ελληνικής, της Βυζαντινής και της Παραδοσιακής Μουσικής, Θεωρία της Ευρωπαϊκής Μουσικής

Οι άνθρωποι που διδάζανε στη σχολή ήταν πολλοί. Μπορούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά λίγα άτομα που συμμετείχαν ως συνεργάτες του Μόσχου στα μαθήματα λαϊκών οργάνων.

Στη σχολή δίδαξαν αρκετοί αναγνωρισμένοι μουσικοί. Τα ονόματα αυτών πολλά, αναφέρουμε λίγα που μας μετέφεραν οι συνεντευξιαζόμενοι.

Τα πρώτα χρόνια δίδαξαν εκεί φημισμένα ονόματα της εποχής όπως ο Τάσος Χαλκιάς, ο Κόρος και Στεφανίδης. Ο Σπύρος Γλένης είναι μουσικός κρουστών με πολυετή αναγνωρισμένη πορεία στο χώρο της σύγχρονης και παλιάς λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής. Με τον Μόσχο γνωριστήκανε στη Ρώμη και εκεί ο Μόσχος του πρότεινε να διδάξει στη σχολή όπου και έμεινε για δεκαπέντε χρόνια⁷⁴. Επίσης, κιθάρα και ούτι στη σχολή δίδαξε ο Κουκούλινης Κώστας, ο Καραντάνης Βασίλης παραδοσιακό βιολί

---

⁷² Η συνέντευξη της Κetiμέ βρίσκεται στο Παράρτημα Ι.

⁷³ Συνέντευξη Ελένης Φίλιππα στις 25/4/17.

⁷⁴ <http://www.mylefkada.gr/eidhseis/epikairota/glenis-2502/> τελευταία ενημ. 25/4/17.

διδάσκοντας νησιωτική παραδοσιακή μουσική, ο Γιάννης Παπαγιαννόπουλος μπουζούκι καθώς και ο νεότερος Κώστας Μήτσιος.

3.2. Ο διαμορφωμένος χώρος του «Λαϊκού Σχολείου Παραδοσιακής Μουσικής»

Περνώντας τη πόρτα της σχολής άσπρα σκαλιά οδηγούσαν στον όροφο στο χώρο της υποδοχής. Ένα στρωμένο χαλί με παραστάσεις με στοιχεία της ανατολής, όπως περιγράφει η Βαζούρα σε δημοσιογραφικό άρθρο μετά τον θάνατο του Μόσχου. Ένας καναπές με ταπετσαρία μπροκάρ και δίπλα ένα μικρό τραπεζάκι από μαύρο μαόνι και πάνω σ αυτό ένα κρυστάλλινο μπολ με φοντάν. Μια ακόμη σκάλα οδηγούσε σε ένα ακόμη όροφο⁷⁵.

Η σχολή διέθετε μια μεγάλη αίθουσα με μεγάλα παράθυρα στολισμένα με κατακόκκινες κουρτίνες. Γι' αυτές τις κουρτίνες έκαναν λόγο η Κετιμέ και η Βαζούρα (Βλέπε εικ.1, εικ.7 & εικ.8 στο Παράρτημα II). Φαίνεται το ύψος και το χρώμα τους να προκαλούσαν δέος. Στην αίθουσα αυτή, αναφέρει η Κετιμέ ότι υπήρχαν εννιά σαντούρια.

Σε ένα υπερυψωμένο σημείο της αίθουσας, στο κέντρο, βρισκόταν το σαντούρι του δασκάλου, το οποίο εμείς οι μαθητές απαγορευόταν να το αγγίζουμε.

Αρετή Κετιμέ

Η Φίλιππα μας είπε ότι σε αυτή την αίθουσα πραγματοποιούνταν οι πρόβες της 25μελούς ορχήστρας για τις εμφανίσεις τους. Η ορχήστρα αποτελούνταν από τους καλύτερους μαθητές της σχολής καθώς και από τους καθηγητές και από καλεσμένους τραγουδιστές, οι οποίοι ήταν καθισμένοι όλοι κυκλικά. Επίσης, σε αυτή την αίθουσα πραγματοποιούνταν οι ακροάσεις των νέων μαθητών, με σκοπό την αναγνώριση του επιπέδου τους όπως προαναφέραμε. Η Φίλιππα χαρακτήρισε αυτές τις συναντήσεις ως ένα ανοικτό πολύωρο ομαδικό μάθημα⁷⁶.

Από την περιγραφή της Κετιμέ συμπεραίνουμε ότι τα μαθήματα του σαντουριού γίνονταν στη μεγάλη αίθουσα. Συνεπώς αυτή η αίθουσα χρησιμοποιείτο για τα μαθήματα σαντουριού. Στην αίθουσα, στην αριστερή πλευρά του παταριού υπήρχε ένα πιάνο και

---

⁷⁵ Βαζούρα, Σ., Ριζοσπάστης, 2008.

<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=4784252&textCriteriaClause=%2BΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ+%2BΜΟΣΧΟΣ>

τελευταία ενημ. 24/4/17.

⁷⁶ Συνέντευξη Ελένης Φίλιππα στις 25/4/17.

απέναντι από αυτό ένα ντουλάπι όπου τοποθετούνταν οι μπαγκέτες του σαντουριού. Στην εικ.1 διακρίνεται η μεγάλη αίθουσα με το υπερυψωμένο πατάρι και αριστερά πάνω στο πατάρι το πιάνο (Βλέπε εικ. 8). Απέναντι από το πιάνο, πίσω από τον κιθαρίστα στη εικ.1, διακρίνεται με δυσκολία το μαύρο ντουλάπι (Βλέπε και εικ.7). Στη φωτογραφία διακρίνονται οι τρκουάζ μαρμάρινες κολόνες, και το «κεντημένο» πάτωμα επιβεβαιώνουν ότι πρόκειται για αρχοντικό.

Η Βαζούρα δίνει μια περιγραφή του γραφείου του Μόσχου. Η καρέκλα του γραφείου ήταν κόκκινη. Στον τοίχο υπήρχαν παλιές φωτογραφίες του Μόσχου και της συζύγου του Αγγελίνας, σε νεανική ηλικία.⁷⁷.

Εικόνα 1:

Στην σχολή του Αριστείδη Μόσχου (Ακορντεόν Λάζαρος Κουλαξίζης).⁷⁸

---

⁷⁷ Βαζούρα, Σ., Ριζοσπάστης, 2008.

<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=4784252&textCriteriaClause=%2BΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ+%2BΜΟΣΧΟΣ>

τελευταία ενημ. 24/4/17.

⁷⁸ <http://akrokerama.blogspot.gr/2013/01/4.html> τελευταία ενημ. στις 15/4/17.

3.3. Οι οικονομικές δυσκολίες της σχολής

Το Σχολείο μας, το μοναδικό σχολείο παραδοσιακής μουσικής στην Ελλάδα, αντιμετωπίζει οξυμένα οικονομικά προβλήματα. Κάθε μήνα έχει ένα παθητικό της τάξης των 700-900 χιλιάδων. Ότι οικονομικές δυνατότητες είχα τις εξάντλησα. Από την πολιτεία όμως ποτέ δεν μου είπαν «πάρε κάτι για το Σχολείο», δεν έχει δοθεί ποτέ η παραμικρή ενίσχυση. Το σχολείο κινδυνεύει. Και μαζί του κινδυνεύει να ναυαγήσει το όνειρο μιας ζωής. Να καταστραφεί ένα έργο επιμονής και πολύχρονης προσπάθειας, που από χρόνια θα έπρεπε να έχει αναλάβει το κράτος. Θα ήταν κρίμα να σταματήσει να λειτουργεί, εξαιτίας κάποιου μηδαμινού ποσού των 8-10 εκατομμυρίων το χρόνο, τη στιγμή μάλιστα που επιχορηγούνται με τρομακτικά ποσά εκδηλώσεις που δεν αξίζουν⁷⁹.

Αριστείδης Μόσχος

Η παραπάνω έκκληση για οικονομική βοήθεια έγινε 7 χρόνια μετά την πρώτη λειτουργία της σχολής με συνέντευξη που δόθηκε στον «ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗ» στις 28/6/1992. Ο Μόσχος θίγει το θέμα της αναγνώρισης και της υποστήριξης αυτού του σχολείου από την πολιτεία.

Αλλεπάλληλες φορές ο Μόσχος ζητούσε οικονομική βοήθεια για να αντεπεξέλθει η σχολή στα λειτουργικά της έξοδα. Φυσικά ήταν μια σχολή με αρκετούς μαθητές. Ωστόσο, για να έχουν τη δυνατότητα να σπουδάσουν στη σχολή νέα ταλαντούχα παιδιά με χαμηλά οικονομικά κριτήρια, τα δίδακτρα έπρεπε να ήταν τόσο χαμηλά που δεν καλυπτόταν τα λειτουργικά έξοδα.

Ο Μόσχος δεν δίσταζε το 1997 να δηλώσει το ποσό που απαιτείται για την ομαλή λειτουργία της σχολής που ανερχόταν συνολικό ποσό των 50.000.000 δρχ. κάθε χρόνο⁸⁰. Δηλαδή στο σημερινό νόμισμα μιλάμε για το ποσό των 146735,14 ευρώ.

Συχνά ο Μόσχος ανακοίνωνε στις συνεντεύξεις του την αδιαφορία του ελληνικού κράτους για οικονομική υποστήριξη σε συναυλίες που λάμβαναν χώρα στο εξωτερικό με

---

⁷⁹<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=1047858&textCriteriaClause=%2BΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ> τελευταία ενημ. 25/4/17.

⁸⁰<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=3643746&textCriteriaClause=%2BΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ+%2BΜΟΣΧΟΣ>
Σ τελευταία ενημ. 25/4/17.

σκοπό την ανάδειξη της ελληνικής λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής. Μια από τις ανακοινώσεις αφορούσε σειρά τριών συναυλιών στην Κύπρο το Δεκέμβριο του 98. Φαινομενικά είναι μια αρκετά μεγάλη δαπάνη⁸¹.

3.3.1 Τα δίδακτρα και η Ελένη Φίλιππα

Με επιφύλαξη⁸² η Κετιμέ μας ανέφερε ότι τα δίδακτρα ήταν περίπου 15.000 δρχ το μήνα, δηλαδή περίπου 40 ευρώ. Η Φίλιππα υποστήριξε ότι κάθε χρόνο ο Μόσχος έδινε υποτροφία σε αριστούχους μαθητές και αυτή μάλιστα ήταν μια μαθήτρια που δεν πλήρωνε δίδακτρα στη σχολή εξαιτίας της υψηλής απόδοσής της αλλά και επειδή έκανε μαθήματα στους αρχάριους τα οποία και ο ίδιος ανά διαστήματα επέβλεπε⁸³. Πράγματι, ο ισχυρισμός ότι προχωρημένοι μαθητές παρέδιδαν μαθήματα στους νεότερους επιβεβαιώνεται και στην συνέντευξη του Κατσιγιάννη⁸⁴

Εμένα όταν πρωτοπήγα στη Σχολή, τα πρώτα μου μαθήματα στο σαντούρι μου τα έδειξε η Ελένη Φίλιππα. Η Ελένη μου έδειχνε πράγματα όπως κι εκείνος⁸⁵.

Αρετή Κετιμέ

Η Κετιμέ, στην πολύωρη συνέντευξη που μας κατέθεσε, φάνηκε πραγματικά αντικειμενική στα όσα μας είπε και αυτό αποδεικνύεται διότι δεν δίστασε να μας παρουσιάσει και τις θετικές αλλά και τις αρνητικές πλευρές του Μόσχου. Έτσι, λοιπόν, τη φράση "*Η Ελένη μου έδειχνε πράγματα όπως κι εκείνος*" φαίνεται να την εννοεί. Αυτό συνεπάγεται την υψηλή εκτίμηση στο μουσικό ταλέντο της Φίλιππα που εκτιμούσε και ο Μόσχος.

Ωστόσο, η επιλογή του Μόσχου να βάζει προχωρημένους μαθητές, όπως η Φίλιππα, να διδάσκουν αρχάριους ίσως να κρύβει ένα σημαντικό παιδαγωγικό εγχείρημα. Με αυτό τον τρόπο εκτός από τον αρχάριο μαθητή μάθαινε και ο προχωρημένος μαθητής να διδάσκει. Δεν ξέρουμε αν αυτό γινόταν γι αυτό το σκοπό, ούτε επιστημονικά μπορούμε να

---

⁸¹<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=3749971&textCriteriaClause=%2BΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ+%2BΜΟΣΧΟ>
Σ τελευταία ενημ. 25/4/17.

⁸² Μας υπέδειξε ότι δεν θυμάται το ακριβές ποσό.

⁸³ Συνέντευξη Ελένης Φίλιππα στις 25/4/17.

⁸⁴ Βλέπε παράρτημα Ι.

⁸⁵ Βλέπε παράρτημα Ι.

υποστηρίζουμε ότι αυτός είναι παιδαγωγικός τρόπος εκμάθησης διδασκαλίας. Σύμφωνα με τα λεγόμενα των μαθητών του, ο Μόσχος επέβλεπε, πιθανόν και τους δύο.

Όπως προαναφέραμε, ο Μόσχος με συχνές δηλώσεις στον τύπο, κατηγορούσε την πολιτεία για αδιαφορία στο εγχείρημα της σχολής που σκοπό είχε τη διδασκαλία της λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής. Αναδείκνυε ότι επιθυμία του ήταν η επιβίωση και η διατήρηση του σχολείου καθώς και η αναβάθμισή του. Έτσι δίνει μια συνέντευξη το 1999 και δηλώνει ότι δεν στηρίζεται από την πολιτεία εξαιτίας του γεγονότος ότι είναι ένας μουσικός παραδοσιακής μουσικής, χωρίς πτυχίο κλασικής παιδείας. Αναφέρεται σε πολλά παραδείγματα αυτοδίδακτων καλλιτεχνών και υποστηρίζει ότι ο «Έλληνας πάντοτε θα ακούει παραδοσιακή μουσική» και αυτό δεν μπορεί κανείς να το εμποδίσει»⁸⁶.

3.4. Το «Λαϊκό Σχολείο Παραδοσιακής Μουσικής» σήμερα

Καλοκαίρι 2008. Προχθές πέρασα από το Μουσείο. Τα βήματά μου χωρίς να το καταλάβω με οδήγησαν εκεί στην πρώην σχολή. Πόσο έρημος μου φάνηκε ο δρόμος χωρίς ΕΚΕΙΝΟΝ. Χωρίς τους μαθητές που μπαινόβγαιναν, χωρίς εμάς τους καλλιτέχνες. Στάθηκα και κοίταξα το κτίριο που κάποτε ήταν αρχοντικό της παλιάς Αθήνας. Τώρα, ολομόναχο και εγκαταλειμμένο, με κλειστές πόρτες και παράθυρα, στέκεται λυπημένο και αγνάντευα την Ακρόπολη. Αντέχει τους βοριάδες του χειμώνα κι ας του χαλάνε την πρόσοψη.

Πλησίασα, ενώ η καρδιά μου χτυπούσε τόσο δυνατά που νόμιζα πως την άκουγαν οι περαστικοί. Η ταμπέλα στεκόταν ακόμα εκεί. Κατακίτρινο το χρώμα της όπως τότε, μα η σκουριά προσπαθούσε να τα σβήσει όλα. «ΛΑΪΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΑΡΙΣΤΕΙΑΣ ΜΟΣΧΟΣ» διάβασα εγώ κι αναρωτήθηκα τι περιμένει ακόμα εκεί. Σαν μαγεμένη άπλωσα το χέρι μου και χτύπησα το μπρούντζινο πόμολο. Ένας ξερός κρότος ήρθε σε μένα με το τακ-τακ. Η πόρτα εξακολουθούσε να μένει ακίνητη χωρίς να μου ανοίξει κανείς. Μία απέραντη σιωπή και μια θλίψη από το εσωτερικό της

---

⁸⁶ <http://iaitoloakarnania.gr/2015/11/aristidis-moschos-o-daskalos-tis-pa/> τελευταία ενημ. 10/5/17.

*σχολής με πλημμύρισε. Σαν αγριεμένο ποτάμι που πέφτει με δύναμη στον καταρράκτη με παρέσυρε*⁸⁷.

Βαζούρα Σούλα

Μετά τον θάνατο του Αριστείδη Μόσχου η προσπάθεια να κρατηθεί η σχολή όρθια συνεχίστηκε με κάθε προσπάθεια από την πλευρά της συζύγου του Αγγέλικας. Δημοσίευμα του Ριζοσπάστη ανακοινώνει ότι η σχολή συνεχίζει να λειτουργεί υπό την διεύθυνση της συζύγου του Μόσχου, της Αγγέλικας⁸⁸. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της Φίλιππα, η σχολή μετά τον θάνατο του Μόσχου κράτησε περίπου δυο χρόνια. Βρέθηκαν αρκετοί ενδιαφερόμενοι να αγοράσουν τη σχολή, κάτι που δεν δέχθηκε. Οι μαθητές του Μόσχου επίσης δηλώσαν ενδιαφέρον αλλά η Αγγέλικα δεν εμπιστεύτηκε σε κανέναν τη διεύθυνση της σχολής.

*Η κ. Αγγέλικα αναστατώθηκε πολύ με τον θάνατο του Μόσχου, δεν μας εμπιστεύτηκε και εμάς να αναλάβουμε τη σχολή οι μαθητές. Δεν είχε την ικανότητα να διοικήσει τη σχολή η κ. Αγγελικά*⁸⁹.

Ελένη Φίλιππα

Τελικά η σχολή μετά από περίπου ενάμιση χρόνο από τον θάνατο του Αριστείδη Μόσχου, έκλεισε. Σήμερα, όπως βλέπουμε και στη Εικόνα 2 (Βλέπε Παράρτημα II), το κτήριο έχει μείνει εγκαταλελειμμένο. Δίπλα από την πόρτα διακρίνεται η ταμπέλα με την επιγραφή: *Λαϊκό Σχολείο Παραδοσιακής Μουσικής, Αριστείδης Μόσχος*.

---

⁸⁷Βαζούρα, Σ., Ριζοσπάστης, 2008.

<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=4784252&textCriteriaClause=%2BΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ+%2BΜΟΣΧΟΣ>

τελευταία ενημ. 24/4/17.

⁸⁸

<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=1037744&textCriteriaClause=%2BΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ+%2BΜΟΣΧΟΣ>

τελευταία ενημ. 25/4/17.

⁸⁹ Βλέπε Παράρτημα I.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο

Εκμάθηση της παράδοσης από τον Αριστείδη Μόσχο

Σε αυτό το κεφάλαιο με αφορμή τις δηλώσεις του Μόσχου ότι μουσική έμαθε δουλεύοντας με το αυτί αλλά ταυτόχρονα απέκτησε γνώσεις ανάγνωσης και γραφής της μουσικής και ότι αυτό ακολουθείται στο πρόγραμμα διδασκαλίας της σχολής «Λαϊκό Σχολείο Παραδοσιακής Μουσικής»⁹⁰, θεωρήσαμε σκόπιμο αρχικά να εξηγήσουμε τι σημαίνουν σε ακαδημαϊκό επίπεδο οι φράσεις «βγάζω τραγούδι με το αυτί» και «ξέρω να διαβάζω παρτιτούρα». Στη συνέχεια παρατηρούμε τον τρόπο με τον οποίο ο Μόσχος έμαθε μουσική, τον τρόπο διδασκαλίας του αλλά και της ιδεολογίας του μέσα από τις συνεντεύξεις.

Η μουσική στην Ελλάδα χωρίζεται σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στην λόγια, με τον χαρακτήρα να προέρχεται από τον δυτικό κόσμο και στην λαϊκή και παραδοσιακή μουσική. Ο χωρισμός στις δύο κατηγορίες επήλθε διότι ο τρόπος δημιουργίας, μετάδοσης και λειτουργικότητας ανάμεσα σε αυτά τα δυο είδη είναι διαφορετικός. Ίσως την έκφραση «παραδοσιακή μουσική» θα έπρεπε να τη χρησιμοποιήσουμε με προσοχή, διότι ποιο μπορεί να είναι το κριτήριο ώστε ένα τραγούδι να θεωρείται παραδοσιακό; Δεν είναι της παρούσης να γίνει εδώ η ανάπτυξη αυτού του θέματος. Ο Ράπτης⁹¹ χρησιμοποιεί τον όρο «παραδοσιακή μουσική» για να εννοήσει τις μορφές λαϊκής μουσικής της ευρύτερης περιοχής της Ελλάδας, τόσο της υπαίθρου όσο και των αστικών κέντρων. Στη διδακτορική διατριβή του Σταύρου⁹² ο όρος «παραδοσιακή μουσική» συνδέεται με τη μουσική που μεταδίδεται προφορικά.

---

⁹⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4>, 29:38' τελευταία ενημέρωση στις 23/4/17.

⁹¹ Ραπτης, Θ. (2009). Η διδασκαλία παραδοσιακών μουσικών οργάνων. Στο Βουβάρης, Π., Καλλιμοπούλου, Ε., Ρεντζεπέρη-Τσώνου, Α. Μ., Σταμου, Α. (Επιμ.). *Καλλιέργεια της Μουσικής Τέχνης στην Ελλάδα της Ευρώπης*. fagotto books. Θεσσαλονίκη (Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας 29-31 Μαΐου 2009).

⁹² Σταύρου, Γ. (2004), *Η Ελληνική Παραδοσιακή Μουσική Στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Ιστορική Ανασκόπηση-Σημερινή Πραγματικότητα*, Αδημοσίευτη, Διδακτορική Διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Τμήμα Μουσικών Σπουδών. Κέρκυρα.

Μιλώντας για προφορική μετάδοση της παραδοσιακής μουσικής, για τα ελληνικά δεδομένα τουλάχιστον, αυτόματα συνειδητοποιούμε μια από τις βασικές διαφορές μεταξύ παραδοσιακής και λόγιας μουσικής που στη δεύτερη περίπτωση η μετάδοση γίνεται μέσω γραφής και ανάγνωσης. Σύμφωνα με τα παραπάνω, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την λόγια μουσική ως εγγράμματη και εντάσσεται στη τυπική μάθηση.

Η πρώτη εντύπωση που μας δίνεται είναι ότι η προφορικότητα και η εγγραμματοσύνη φαίνονται να είναι δυο αντιθετικές έννοιες. Στην παρούσα εργασία αναλύονται και οι δυο έννοιες στο χώρο της εκπαίδευσης της μουσικής. Το ερώτημα προς απάντηση που μας απασχόλησε, είναι αν τελικά οι δύο έννοιες που προαναφέραμε, είναι αντιθετικές ή μπορούν και πρέπει να συνυπάρχουν σε ένα μουσικό εκπαιδευτικό σύστημα, όπως ακριβώς υποστήριξε και ο Μόσχος στην εκπομπή «Χάριν ευφωνίας»⁹³. Θα μελετήσουμε και θα παρατηρούμε αποτελέσματα συνύπαρξης των δυο μουσικών κόσμων. Και επειδή αυτό μπορεί να ακούγεται ρομαντικό, δεν εννοούμε την ειρήνευση δυο αντιπάλων, αλλά η συνύπαρξή τους μπορεί να δώσει μια νέα ώθηση στη μουσική εκπαιδευτική διαδικασία; Μιλάμε για ένταξη μορφών της άτυπης μάθησης στην τυπική και το αντίθετο.

4.1. Εγγραμματοσύνη και τυπική μάθηση.

Λέγοντας εγγραμματοσύνη στο μυαλό μας έρχεται η μόρφωση⁹⁴. Η εγγραμματοσύνη προκύπτει μέσα σε οποιοδήποτε οργανωμένο και ιεραρχημένο εκπαιδευτικό σύστημα, που κινείται στα πλαίσια της δομημένης, τυποποιημένης και θεσμοποιημένης εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το περιβάλλον που σκοπό έχει την εγγραμματοσύνη ορίζεται ως τυπική μάθηση (formal learning). Η τυπική εκπαίδευση αποσκοπεί στη μεταβίβαση εξειδικευμένων δεξιοτήτων και γνώσεων.

Και αμέσως εδώ να αντιστοιχήσουμε την εγγραμματοσύνη με τον όρο της μουσικής τυπικής εκπαίδευσης. Ως μουσική τυπική μάθηση μπορεί να περιγραφεί αυτό που συμβαίνει σε ένα μουσικό εκπαιδευτικό περιβάλλον (πχ ωδείο, μουσικές ακαδημίες, μουσικά πανεπιστήμια), όπου η σαφήνεια των στόχων και των διαδικασιών είναι σαφώς καθορισμένες, υπό την επήρεια ωρολόγιων και αναλυτικών προγραμμάτων. Η εκμάθηση

---

⁹³ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4>, 29:30', τελευταία ενημέρωση στις 23/4/17.

⁹⁴ Παραδέλης, Θ., (2005), Προφορικότητα & εγγραμματοσύνη: Απο την αυτόνομη δράση στην κοινωνική πρακτική. Στο Ong, W. (2005), *Προφορικότητα & εγγραμματοσύνη* (μεταφρ: Χατζηκυριάκου Κ.), Εισαγωγή της ελληνικής έκδοσης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1982). Σελ.: xix.

οδηγεί σε αξιολόγηση και πιστοποίηση του μαθητή. Ακολουθείται συγκεκριμένο πρόγραμμα σπουδών, μαθαίνοντας παράλληλα με το μουσικό όργανο, την γραφή και την ανάγνωση της μουσικής καθώς και όλο το θεωρητικό υπόβαθρο που είναι απαραίτητο για τις γνώσεις ενός καταρτισμένου μουσικού σύμφωνα με το μοντέλο εγγραμματοσύνης⁹⁵.

4.2. Προφορικότητα και άτυπη μάθηση

Με τον όρο άτυπη μάθηση εννοούμε τις δεξιότητες που θα λάβει ένα άτομο κατά τη διάρκεια της ζωής του διά μέσου του περιβάλλοντός του και της αλληλεπίδρασης με άλλους ανθρώπους⁹⁶. Μιλάμε για έμμεση διδασκαλία του ατόμου από το περιβάλλον στο οποίο ζει, χωρίς απαραίτητα το άτομο συνειδητά να αισθάνεται ότι εκπαιδεύεται⁹⁷. Αυτή η διαδικασία δεν εντάσσεται σε κανένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα, διότι, αν ενταχθεί, τότε αυτόματα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως άτυπη μάθηση.

Εστιάζοντας στους ανθρώπους που μάθανε μουσική μέσω άτυπης διαδικασίας παρατηρούμε σε αυτούς ιδιαίτερες μουσικές δεξιότητες οι οποίες αποκτήθηκαν με άτυπο τρόπο μάθησης. Εδώ αναφερόμαστε κυρίως σε μουσικούς της ελληνικής λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής. Σε αυτό το μοντέλο, ο μουσικός οδηγήθηκε ασυναίσθητα μέσω της παρατήρησης, της μίμησης και της αναπαραγωγής⁹⁸. Αποκωδικοποιώντας αυτά που άκουγε με τον δικό του τρόπο αντίληψης, θα λέγαμε είναι σε θέση να αναπαράγει με ακρίβεια (μίμηση) αυτό που άκουσε ή να το αποδομήσει και να το παραλλάξει. Αναπτύσσει μουσικές δεξιότητες με την ίδια άνεση που αναπτύσσεται και η γλωσσική προφορική δεξιότητα⁹⁹. Άμεσο εργαλείο της άτυπης μάθησης αποτελεί η μουσική ακρόαση.

---

⁹⁵ Green, L. (2014), Άκουσε και παίξε: Πως να απελευθερώσετε την ακουστική αντίληψη των μαθητών σας και τις δεξιότητες τους στον αυτοσχεδιασμό και στην εκτέλεση (μετάφρ: Διονυσίου, Ζ.- Κοκκίδου, Μ.), fagotto books, Αθήνα. Σελ.: 22-23.

⁹⁶ Marsh, K., Harwood, E. (2012), Children' s Ways of Learning Inside and Outside the Classroom, The McPherson, G., Welch, G (edit), *The Oxford Handbook of Music Education*, Oxford University Press, New York. Σελ.: 323.

⁹⁷ Jeffs T. & Smith M. (1990) *educating informal educators*, Using Informal Education, Buckingham: Open University Press.

⁹⁸ Φυτίκα, Α. (2009), Διδάσκοντας μουσική ανάγνωση: Μια πρόκληση για τους δασκάλους μουσικών οργάνων. Στο Διονυσίου, Ζ. & Αγγελίδου, Σ. (Επιμ.), *Σχολική Μουσική Εκπαίδευση: Ζητήματα αυτοσχεδιασμού, μεθοδολογίας και εφαρμογών*, Ε.Ε.Μ.Ε., Θεσσαλονίκη. Σελ.: 194.

⁹⁹ Green, L. (2014). Ο.π., σελ.: 23.

*Εγώ έχω πάρει αυτό το ύφος... έχω πάρει αυτό το ύφος... πιστεύω...
πιστεύω.... γιατί μ' αυτό μεγάλωσα¹⁰⁰*

Αριστείδης Μόσχος

*Γιατί έγινα μουσικός, θα σου απαντήσω. Όταν «έπεσα» από τη μάνα
μου άκουσα μουσική. Αυτή την αίσθηση έχω¹⁰¹.*

Αριστείδης Μόσχος

Με τις παραπάνω δηλώσεις του Μόσχου μας γίνεται γνωστό ότι μεγάλωσε σε μουσικό κλίμα. Μάλιστα ο ίδιος, αποδίδει τη μουσικότητά του σε αυτό το γεγονός. Κάτι που βλέπουμε να συνάδει με την βιβλιογραφία που αναφέραμε σε αυτό το υποκεφάλαιο.

4.3. Μουσική ακρόαση.

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, μέσω της μουσικής ακρόασης αναπτύσσεται ακουστική ευαισθησία και όσο ο υποψήφιος μουσικός εκτίθεται σε ακρόαση, τόσο βελτιώνεται η ακουστική του ικανότητα¹⁰². Η μουσική ακρόαση παρουσιάζεται με δύο μορφές.

Η μια, η «παθητική ακρόαση» αφορά μουσικά ερεθίσματα τα οποία δέχεται ο άνθρωπος από το εξωτερικό περιβάλλον, πολλές ασυνείδητα¹⁰³. Παθητική ακρόαση μπορεί να ξεκινήσει από την βρεφική ηλικία του ανθρώπου και να τη δέχεται από το περιβάλλον (γονέα). Και μάλιστα η μουσική σε αυτή τη φάση, αποτελεί σημαντικό και καθοριστικό παράγοντα στη δημιουργική έκφραση και μουσική ανάπτυξη του παιδιού¹⁰⁴. Η παθητική ακρόαση φαίνεται να είναι η συνάρτηση του βιώματος και κατά συνέπεια της άτυπης μάθησης.

Η άλλη προσέγγιση της μουσικής ακρόασης αφορά τη «στοχευμένη» ακρόαση η οποία γίνεται συνειδητά με σκοπό την εκμάθηση μιας συγκεκριμένης μελωδίας. Όταν μια μελωδία τίθεται σε στοχευμένη ακρόαση, με σκοπό την επίτευξη αναπαραγωγής, περιλαμβάνονται

---

¹⁰⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4> , 25:00', τελευταία ενημέρωση στις 23/4/17.

¹⁰¹ Βαζούρα, Σ., Ριζοσπάστης, 2008.

<http://www.rizospastis.gr/columnPage.do?publDate=26/10/2008&columnId=344>

¹⁰² Σταυρίδης, Μ. (2001), Μουσική Αγωγή Και Παιδεία: Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές, Gutenberg, Αθήνα, σελ.: 51,55.

¹⁰³ Green, L. (2014). Ο.π., σελ.: 26.

¹⁰⁴ Διονυσίου, Ζ. (2014), Η μουσική ζωή στην ελληνική οικογένεια, *Μουσικοπαιδαγωγικά*, τεύχος 12. Ε.Ε.Μ.Ε.

τα εξής στάδια: Συνεχής ακρόαση, παρατήρηση, μίμηση και αναπαραγωγή του ακούσματος στο μουσικό όργανο ή τη φωνή¹⁰⁵.

Ο Αριστείδης Μόσχος, όπως προείπαμε, μεγάλωσε σε μουσικό κλίμα. Ακούσια, λοιπόν, βρισκόταν εκτεθειμένος σε παθητική ακρόαση.

4.4. Η μαθητική πορεία του Μόσχου

Παρατηρώντας την βιογραφία του Μόσχου συνειδητοποιούμε να καθρεφτίζονται όσα προαναφέραμε για την προφορικότητα και την άτυπη μάθηση και τα εργαλεία αυτής. Μπορούμε να συλλογιστούμε την μουσική παθητική ακρόαση, ως υπαρκτό παράδειγμα. Γεννήθηκε, όπως προείπαμε στο πρώτο κεφάλαιο, σε μουσική οικογένεια. Συνεπώς, ήρθε σε επαφή με τη μουσική ήδη από πολύ μικρός, όχι μόνο από τους μουσικούς της οικογένειας αλλά και από τους μουσικούς που φιλοξενούσε ο πατέρας του στα κέντρα διασκέδασης που διατηρούσε στο Αγρίνιο περίπου από το 1936. Καθημερινά βρισκόταν εκτεθειμένος σε παθητική ακρόαση από το περιβάλλον, πριν ξεκινήσει ο ίδιος να μαθαίνει μουσική¹⁰⁶.

Παρόμοια περίπτωση με την οικογενειακή κατάσταση του Μόσχου αλλά και την επιρροή της μουσικής παθητικής ακρόασης και τον ρόλο που έπαιξε στη μαθητική μουσική πορεία, είναι κι ενός άλλου αναγνωρισμένου Έλληνα μουσικού που έπαιζε ακορντεόν. Πρόκειται για τον Λάζαρο Κουλαξίζη, συνεργάτη του Μόσχου, όπως φαίνεται και στην Εικόνα 1 αλλά και στη συνεργασία τους που εντοπίσαμε ότι έγινε με την Γλυκερία στον δίσκο «Από τη Σμύρνη στον Πειραιά» το 1983 από την Lyra με αριθμό μήτρας 3760 και αριθμό δίσκου VLP 3760-A & VLP 3760-B¹⁰⁷. Ο Κουλαξίζης ήταν ο μικρότερος από τα πέντε παιδιά της οικογένειας εκ των οποίων 4 αγόρια και ένα κορίτσι. Ο πατέρας Νίκος Κουλαξίζης και όλα τα αδέρφια του Λάζαρου ήταν μουσικοί. Σε συνέντευξή του ανέφερε ότι ουδέποτε λειτούργησε άμεσα εκπαιδευτικά κανένας από τα αδέρφια του αλλά ούτε και ο πατέρας του. Παραθέτουμε απόσπασμα της συνέντευξης που παρείχε για τις ανάγκες πτυχιακής εργασίας¹⁰⁸.

---

¹⁰⁵ Green, L. (2014). Ο.π., σελ.: 26.

¹⁰⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4>, 29:38' τελευταία ενημέρωση στις 23/4/17.

¹⁰⁷ <https://www.discogs.com/Γλυκερία-Από-Τη-Σμύρνη-Στον-Πειραιά/release/3114239> τελευταία ενημέρωση στις 23/4/17.

¹⁰⁸ Σκαμνέλος, Μ. (2016), *Η τεχνική και το ύφος του Λάζαρου Κουλαξίζη*, Αδημοσίευτη Πτυχιακή Εργασία, ΤΕΙ Ηπείρου: Τμήμα Λαϊκής & Παραδοσιακής Μουσικής, Άρτα, σελ.: 73.

Μάριος Σκαμνέλος:

κ. Λάζαρε από τα αδέρφια σας πιστεύετε ότι έχετε μάθει; Από τον Γιώργο¹⁰⁹ κυρίως να πω που είχε κάνει κι εκείνος... (εννοεί καριέρα αλλά προφανώς κόπηκε η πρόταση από τον συνομιλητή του).

Λ. Κουλαξίζης:

Πάρα πολλά, πάρα πολλά.... Αν και κανένα (εννοεί τα αδέρφια του) δεν έκατσε ποτέ να μου δείξει μια νότα. Ποτέ... Γιατί δε θέλανε να μάθω ακορντεόν, επειδή ήδη οι δύο παίζανε ακορντεόν. Ήθελε ο πατέρας μου να μάθω άλλο όργανο για να παίζουμε μαζί σε δουλειές, κι εγώ το έμαθα μόνος μου.

Με την παραπάνω δήλωση του Κουλαξίζη αλλά και του Μόσχου στην εκπομπή «Χάριν ευφωνίας» ότι έμαθαν μουσική με το αυτί από το περιβάλλον τους, ουσιαστικά εννοούν ότι παρατηρούσαν, άκουγαν από το περιβάλλον τους χωρίς απαραίτητα να έρχονται σε λεκτικό διάλογο για τη μουσική τους εκμάθηση με τα άτομα της οικογένειας που γνώριζαν μουσική. Συνειδητοποιούμε την δυναμικότητα της παθητικής ακρόασης σε συνδυασμό με την παρατήρηση. Δυο από τα βασικά στοιχεία της άτυπης μάθησης που ήδη προαναφέραμε.

4.5. Μουσικό αυτί

Αναζητώντας στην βιβλιογραφία τους μηχανισμούς με τους οποίους ένας μουσικός είναι σε θέση να αναπαράγει μια συγκεκριμένη μελωδία την οποία άκουσε, καταλήξαμε ότι η αντίληψη του ατόμου είναι υπεύθυνη γι αυτό το γεγονός. Σύμφωνα με τον Πόρποδα, σε γενικό πλαίσιο ο όρος αντίληψη αναφέρεται στη δραστηριότητα μέσω της οποίας προσλαμβάνονται ερεθίσματα του περιβάλλοντος από τα αισθητήρια όργανα τα οποία μεταφέρουν το μήνυμα στο κεντρικό νευρικό σύστημα για επεξεργασία. Η επεξεργασία που περιλαμβάνει την κωδικοποίηση των πληροφοριών, την οργάνωσή τους και την αναγνώριση της ταυτότητάς τους συγκροτεί αυτό που ονομάζουμε αντίληψη και συνεπώς αρχίζει η

---

¹⁰⁹ Εδώ εννοεί τον αδερφό του Γιώργο Κουλαξίζη, που ήταν ο μεγαλύτερος αδερφός του, ο οποίος κι εκείνος είχε αναγνωρισμένη καριέρα σαν ακορντεονίστας.

διαδικασία για τη μάθηση και απόκτηση γνώσεων. Εκτός από ορισμένες έμφυτες προδιαθέσεις, η ικανότητα της αντίληψης είναι αποτέλεσμα σταδιακής μάθησης¹¹⁰.

Στη μουσική το κύριο αισθητήριο πρόσληψης πληροφοριών είναι το αυτί. Σύμφωνα με τη Μελιγκοπούλου, ως μουσικό αυτί ορίζεται η ικανότητα της αντίληψης μιας δομημένης και συγκροτημένης μουσικής ιδέας. Το μουσικό αυτί εκτός από έμφυτο προσόν, είναι και προϊόν εξάσκησης και εξέλιξης που πραγματοποιείται με συστηματική μελέτη¹¹¹. Βλέπουμε να συνάδει αυτή η άποψη με την παραπάνω επεξήγηση της αντίληψης του Πόρποδα (2003). Άρα λοιπόν ένα έμφυτο μουσικό αυτί δε μπορεί να εξελιχθεί αν δεν εξασκηθεί. Κατά συνέπεια, η εξάσκηση είναι αυτή που φέρνει την εξέλιξη. Συνεπώς, καταλήγουμε ότι ένα αυτί που έχει εξασκηθεί μπορεί να γίνει ένα επίκτητο μουσικό αυτί. Ίσως με περισσότερο κόπο από ένα έμφυτο αλλά σίγουρα μπορεί να βελτιωθεί. Βέβαια, υπάρχουν και επιπλέον παράγοντες που επηρεάζουν τον βαθμό της εξέλιξης, όπως η ηλικία κατά την οποία ξεκινάει να εξασκεί το αυτί του ένα άτομο, αλλά αυτό δεν είναι της παρούσης να αναλυθεί περαιτέρω.

Η λαϊκή και παραδοσιακή μουσική στη χώρα μας μεταδίδεται, όπως είπαμε, από γενιά σε γενιά προφορικά. Λέγοντας προφορικά δεν εννοούμε απαραίτητα ότι η μετάδοση γίνεται άμεσα από ένα άτομο σε άλλο. Μπορεί να γίνει και με έμμεσο τρόπο, εκμεταλλευόμενος την αντίληψη ενός μουσικού του αυτιού ο μαθητής, διά μέσου πάντα της ακρόασης. Γι' αυτό και στη λαϊκή και παραδοσιακή μουσική ένας μεγάλος αριθμός μουσικών δεν είχαν ποτέ τους ως δάσκαλο ένα συγκεκριμένο πρόσωπο που να είναι σε θέση να έρθουν σε διάλογο μαζί του, όπως συμβαίνει σε μια αίθουσα, που ο δάσκαλος διδάσκει άμεσα τον μαθητή του. Αυτή η κατηγορία χαρακτηρίζονται ως αυτοδίδακτοι. Θα δούμε αυτοδίδακτους μουσικούς που το μουσικό ύφος τους μοιάζει με το ύφος ενός άλλου μουσικού συνήθως παλιότερου (χρονολογικά) από αυτόν με μεγάλη αναγνωρισιμότητα (μίμηση). Ο πρώτος αναφερόμενος έχει αποκωδικοποιήσει μέσω της υπερβολικής ακρόασης προς τον δεύτερο και η αντίληψη του έχει εξασκηθεί ως προς αυτό. Για αυτόν όμως λειτούργησε κάτι σαν δάσκαλος παρόλο που ενδεχομένως να μην γνώρισε και ποτέ τον δάσκαλό του.

---

¹¹⁰ Πόρποδας, Κ. (2003), *Η μάθηση και η δυσκολίες της: Γνωστική Προσέγγιση*, Κων/νος Δ. Πόρποδας, Πάτρα, σελ.: 77-78.

¹¹¹ Μελιγκοπούλου, Μ. Ε. (2016), *Εισαγωγή στην τέχνη της Χορωδιακής Πράξης*, penas music, Παπαρηγορίου-Νάκας, Αθήνα, σελ.: 13.

4.6. Η εγγραμματοσύνη στη προφορική μουσική

Σύμφωνα με τη δήλωση του Μόσχου σε συνέντευξή του στην εκπομπή «Χάριν ευφωνίας» όσον αναφορά την διδασκαλία της παραδοσιακής και λαϊκής μουσικής, η ιδεολογία του δεν ήταν μόνο η μετάδοση να γίνεται προφορικά αλλά οι μαθητές έπρεπε να αποκομίσουν και εγγράμματα γνώσεις¹¹². Ωστόσο, στις συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε στους μαθητές του Μόσχου, μας δήλωσαν ότι τα μαθήματα μαζί του γίνονταν μέσω προφορικής μετάδοσης.

Η Κετιμέ μας κάνει αναλυτική περιγραφή του μαθήματος και μας τονίζει ότι το μάθημα με τον Μόσχο ουδέποτε περιελάμβανε χρήση παρτιτούρας: Η καταγραφή των νοτών γινόταν σε απλό χαρτί με χρήση των ελληνικών γραμμάτων.

Ο κύριος κορμός του μαθήματος ήταν χωρίς παρτιτούρες , δηλαδή είχαμε ή μια κόλλα ή ένα τετράδιο και εκεί γράφαμε τις νότες με ελληνικούς χαρακτήρες, δηλαδή Λα, Σι, Ντο, Ρε, Μι κλπ. Δεν διαβάζαμε ποτέ παρτιτούρες. Εγώ ξεκίνησα να μαθαίνω παρτιτούρα όταν πήγα στο Ωδείο Αθηνών, με το πιάνο¹¹³.

Η Φίλιππα επίσης μας δίνει μια παρόμοια και πιο σαφή εικόνα: Ενημερώνοντας μας στη δεύτερη συνέντευξη, που πραγματοποιήθηκε τηλεφωνικά, ότι ο Μόσχος τους συμβούλευε να εγγραμματοστούν από την κλασική θεωρία¹¹⁴.

Δεν ήταν ο δάσκαλος που θα ήταν όλη την ώρα από πάνω σου για να σου δείξει όλες τις λεπτομέρειες, αλλά για να μάθεις έπρεπε να τον παρατηρείς, να ακούς μουσική, να μελετάς και να μαθαίνεις εμπειρικά. Το σαντούρι είναι ένα όργανο που θέλει καθαρό ήχο, προς τα μέσα τα χέρια και να χρησιμοποιείς πολύ καρπό. Δεν έκανε ποτέ μάθημα με παρτιτούρα, ούτε με ρυθμούς, ούτε με σημειώσεις στο τετράδιο. Θεωρούσε ότι έπρεπε να γνωρίζουμε και βυζαντινή και ευρωπαϊκή μουσική.¹¹⁵

---

¹¹² <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4> , 30:00' τελευταία ενημέρωση στις 23/4/17

¹¹³ Για τη συνέντευξη της Κετιμέ βλέπε Παράρτημα Ι.

¹¹⁴ Η τηλεφωνική συνέντευξη με την Ελένη Φίλιππα πραγματοπ. Στις 25/4/17.

¹¹⁵ Για τη συνέντευξη της Φίλιππα βλέπε Παράρτημα Ι.

Στη συνέντευξη του Κορκόβελου¹¹⁶ δεν έγινε λόγος για αυτό το θέμα. Έτσι είχαμε εκ νέου επικοινωνία μαζί του μέσω διαδικτυακού μηνύματος (e-mail)¹¹⁷. Σε ερώτησή μας αν στη σχολή του Μόσχου, στα μαθήματα παρέδιδε με τη βοήθεια παρτιτούρων ή ήταν προφορικά, η απάντησή του ήταν:

Όχι βέβαια, ποτέ παρτιτούρα. Γράφαμε τις νότες, στο τετράδιο.

Το γεγονός ότι ο Μόσχος δεν διδάσκει τελικά με τα εργαλεία της εγγραμματοσύνης (παρτιτούρα), αυτό δε σημαίνει ότι τα απορρίπτει. Τα ενδεχόμενα που γεννιούνται είναι δύο. Το ένα αφορά την περίπτωση να μην γνώριζε και ο ίδιος να διαβάζει παρτιτούρα αλλά να θεωρούσε θετικό οι νέοι μαθητές να γνωρίζουν. Το άλλο ενδεχόμενο έχει να κάνει με το ότι θεωρούσε πιο σημαντική τη προφορική μετάδοση, μιας και πάνω σε αυτή βασίζεται γενικότερα η μετάδοση της ελληνικής λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής όπως προαναφέραμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, και η εκμάθηση της γραφής και της ανάγνωσης να θεωρείται επιπλέον προσόν για έναν μουσικό αυτού του είδους. Ο ίδιος ο Μόσχος έχει δηλώσει ότι κατείχε καλά ανάγνωση της παρτιτούρας¹¹⁸. Αυτή τη δήλωση φέραμε σε αντιπαράβολή με τη γνώμη των μαθητών του γι αυτό το θέμα οι οποίοι μας μίλησαν με βάση την δική τους εμπειρία. Ο Κατσιγιάννης δεν διστάζει να δηλώσει ότι ο Μόσχος δεν γνώριζε να διαβάζει παρτιτούρα:

Ο ανταγωνιστής του ήταν ο Διακογιώργης, ένας μουσικός μορφωμένος, ο οποίος είχε εμπειρία στα κρουστά, ήταν χρόνια στην Συμφωνική Ορχήστρα της ΕΡΤ και ήταν πολύ καλός στην παρτιτούρα. Σε αντίθεση με τον Μόσχο ο οποίος ήταν εμπειρικός και δεν διάβαζε παρτιτούρες, γεγονός το οποίο προσπαθούσε να αποκρύψει...

Στη δεύτερη τηλεφωνική συμπληρωματική συνέντευξη που μας παρείχε η Φίλιππα, της θέσαμε ευθέως το ερώτημα αν γνώριζε τη σχέση του Μόσχου με την ανάγνωση της παρτιτούρας. Παραθέτουμε αυτολεξεί τον διάλογο:

---

¹¹⁶ Βλέπε Παράρτημα Ι.

¹¹⁷ Το e-mail ήρθε σε εμάς στις 23/4/17.

¹¹⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4>, 29:37' τελευταία ενημέρωση στις 23/4/17.

Ράνια Μπουλούμπαση: *Ο Μόσχος ήξερε να διαβάζει παρτιτούρα;*

Ελένη Φίλιππα: *Ήξερε... Όχι πάρα πολύ καλά αλλά ήξερε...*

Ράνια Μπουλούμπαση: *Μέσα στο μάθημα δεν έδειχνε παρτιτούρα, το κομμάτι ας πούμε...*

Ελένη Φίλιππα: *Όχι όχι δεν έδειχνε. Αλλά μας έλεγε πάντα ότι πρέπει να κάνουμε σπουδές στο ωδείο, δηλαδή ότι πρέπει να χούμε και τα θεωρητικά μας κανονικά, ότι δεν ήταν αντίθετος σε αυτό.*

Πρακτικά δηλαδή γινόταν το μάθημα πιο πολύ...Αλλά μας έλεγε κανονικά τους δρόμους, τις αναλύσεις των δρόμων αλλά δε γινόταν με παρτιτούρες .

Η απάντηση της Φίλιππα δείχνει τα γεγονότα να είναι κάπου στη μέση. Δηλαδή είχε κάποια σχετική γνώση αλλά τους συμβούλευε να κατευθυνθούν και σε σπουδές της κλασικής τυπικής εκπαίδευσης.

Ο Μόσχος σε συνέντευξη του αναφέρει ένα περιστατικό¹¹⁹:

Το πιο άσχημο όμως ήταν πως οι μαέστροι δε μου φέρνανε νότες να διαβάσω. Κανένας. Μια φορά πήρα το σαντούρι μου κι έφυγα. Πήγα για πρόβα και μου λέει «παίζτο, δεν τ' άκουσες;». Λέω «τι παίζ' το; μαγνητόφωνο είμαι; μπορεί να μην άκουσα καλά. Δόσμου μια παρτιτούρα», επειδή είχανε κακομάθει με τους περισσότερους λαϊκούς μουσικούς.

Κλείνοντας την παρένθεση σχετικά με τις θεωρητικές γνώσεις του Μόσχου στη κλασική θεωρία της μουσικής, επανερχόμαστε στο πλαίσιο της διδασκαλίας του με το ενδεχόμενο ο Μόσχος να θεωρούσε σημαντικότερο οι μαθητές του να εξασκούνται κυρίως με το αυτί. Πρόκειται γι αυτό που πρωτύτερα σχολιάσαμε, ότι η λαϊκή και παραδοσιακή μουσική μεταφέρεται προφορικά. Σαφώς η εκμάθηση της γραφής και της ανάγνωσης βελτιώνει το γνωσιολογικό επίπεδο του μουσικού, ωστόσο η μετάδοση της λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής δύσκολα μπορεί να ξεφύγει από την προφορικότητα χωρίς να αλλοιωθεί η φύση και ο χαρακτήρας της. Ίσως να είναι πιο μοναδικό να παρατηρεί ένας μαθητής από κοντά έναν επαγγελματία αυτοδίδακτο μουσικό αυτού του είδους. Να έρχεται

---

¹¹⁹ <http://iaitoloakarnania.gr/2015/11/aristidis-moschos-o-daskalos-tis-pa/> τελευταία ενημέρωση στις 23/4/17.

σε άμεση επαφή με την κάθε ενέργεια του μουσικού στο όργανο που αποτελούν την παραγωγή της λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής και να του μεταφέρεται αυτούσια η πληροφορία από την πηγή, όπως θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε με έναν υπερβάλλοντα όρο. Τις γνώσεις κλασικής θεωρίας, που σαφώς πολλοί λόγοι αποτελούν κριτήριο προς απόκτηση γνώσης στους μουσικούς αυτού του είδους, μπορούν να τις αποκτήσουν από έναν οποιονδήποτε άλλον εκπαιδευτικό μουσικής που έχει στην κατοχή του πτυχία της τυπικής κλασικής εκπαίδευσης. Η Φίλιππα μας είπε:

Αποφεύγαμε να κρατάμε σημειώσεις και ηχογραφούσαμε τα μαθήματα για να μπορούμε να εξασκηθούμε στην συνέχεια, διότι ο Μόσχος ήθελε να εξασκήσουμε και την μνήμη και το αυτί μας. Αντίθετα με την κλασική μουσική, στην παραδοσιακή πρέπει να παίζεις χωρίς να ψάχνεις παρτιτούρες, διότι είναι πολύ δύσκολο και γι' αυτό ηχογραφούσαμε τα μαθήματα και τα ακούγαμε συνέχεια (στοχευμένη ακρόαση). Μας δίδασκε τα ταξίμια, τις κλίμακες, τα ακόρντα της κλίμακας, τον ρυθμό και το κομμάτι. Έπρεπε να γνώριζες τον δρόμο, τον ρυθμό, δηλαδή να ακομπανιάρεις το κομμάτι και τα ακκόρντα του¹²⁰.

Η Κετιμέ μας ανέφερε ότι ο Μόσχος τους έβαζε να καθίσουν σε τέτοια θέση ώστε να βλέπουν τα χέρια του.

Στην αρχή τον δάσκαλο τον είχα απέναντι στο δεξί μου χέρι, ενώ τα επόμενα χρόνια πήγα στο σαντούρι απέναντι, τον έβλεπα δηλαδή στα αριστερά μου. Το σαντούρι αυτό ήταν πιο μεγάλο, πιο καλό και δεν ξεκουρδιζόταν εύκολα. Με αυτόν τον τρόπο ο Μόσχος ήθελε να έχουμε οπτική επαφή από όλες τις γωνίες με τα χέρια του. Στην πορεία του ο μαθητής, όσο περνούσε κάποια στάδια εξέλιξης, πήγαινε και καθόταν δίπλα του, όταν ο ίδιος τον καλούσε. Δίπλα του βρίσκονταν δύο σαντούρια κι εγώ έπαιζα στο αριστερό ή στο δεξί, ανάλογα σε ποιο προλάβαινα να καθίσω¹²¹.

---

¹²⁰ Για τη συνέντευξη της Φίλιππα βλέπε Παράρτημα Ι.

¹²¹ Βλέπε Παράρτημα Ι.

Σε συζήτηση γύρω από τον τρόπο που τους δίδασκε ταξίμι, η Κετιμέ είπε:

Σε όλες τις περιπτώσεις σου έλεγε να κοιτάς πως το κάνει εκείνος, πως τοποθετεί τα χέρια του. δεν σου έλεγε δηλαδή 2-2-3 ή 2-1-1-1, αλλά κοίτα τα χέρια μου¹²².

Τελικά αν ο Μόσχος κατείχε γνώσεις που αφορούν την γραφή και την ανάγνωση της μουσικής ίσως με ακρίβεια να μην το μάθουμε ποτέ. Το σίγουρο όμως είναι ότι έδωσε μεγάλη βάση στην προφορική μετάδοση, την παρατήρηση, τη μουσική ακρόαση, την βιωματική εμπειρία, με λίγα λόγια μορφές άτυπης μάθησης τις ενέταξε σε πλαίσιο προγράμματος σπουδών που όμως αφορούσε αποκλειστικά την εκπαίδευση της λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής. Το ότι ο ίδιος δεν δίδασκε με βοήθεια παρτιτούρας αυτό δεν σημαίνει ότι στήριζε την αποφυγή εκμάθησης με αυτόν τον τρόπο. Το αντίθετο θα λέγαμε. Συχνά έκανε λόγο ότι είναι απαραίτητο η λαϊκή και παραδοσιακή μουσική να εγγραμματοστεί. Παραδειγματικά, αναφέρει ότι οι καθηγητές της σχολής είχαν από δύο και τρία πτυχία¹²³.

Αυτή η σύγχρονη εκπαιδευτική τάση δεν συμβαίνει μόνο στην Ελλάδα και αυτό αποδεικνύεται με την πολυετή συστηματική έρευνα της Green¹²⁴. Στην περίπτωση βέβαια της Green πρόκειται για την αντίθετη πλευρά του ποταμού. Η ανάγκη της Green είχε σκοπό να ανακαλύψει στρατηγικές διδασκαλίας με άτυπες μορφές μάθησης όπως η αναπαραγωγή μουσικής με το αυτί στις καθαρά τυπικές ακαδημίες κάθε τύπου (Πανεπιστήμιο, ωδείο κτλ). Στόχος της έρευνας της Green δεν είναι μόνο να εξοικειώσει τον μαθητή στη πρακτική μάθηση με το αυτί, αλλά απευθύνεται και στους εκπαιδευτικούς που είναι λιγότερο εξοικειωμένοι με μορφές άτυπης μάθησης. Να ενισχύσει την αυτοπεποίθησή τους και να κολυπήσουν στα νερά της απέναντι όχθης του ποταμού, της άτυπης διδασκαλίας που μέχρι τώρα δίσταζαν να πλησιάσουν.

Η άποψη της Green¹²⁵ είναι ότι οι μουσικοί της προφορικής μουσικής δίνουν έμφαση στην έκφραση, στο συναίσθημα και στην ευαισθησία, συμπληρώνουμε εμείς δηλαδή στο ύψος. Η μουσική σημειογραφία αδυνατεί να αποτυπώσει πολλά στοιχεία που

---

¹²² Για τη συνέντευξη της Κετιμέ βλέπε Παράρτημα Ι.

¹²³ <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4> , 29:30', τελευταία ενημέρωση στις 23/4/17.

¹²⁴ Green, L. (2014). Ο.π., σελ.: 33.

¹²⁵ Green, L. (2014). Ο.π., σελ.: 28.

περιλαμβάνονται στην προφορική μουσική. Ακόμη και αν γινόταν αυτό θα ήταν αρκετά δυσανάγνωστο. Στοιχεία όπως για παράδειγμα η ρυθμική ευελιξία και η ευελιξία της έντασης είναι δύσκολο να αποτυπωθούν με απόλυτη ακρίβεια. Τι νόημα έχει να καταγράψεις ένα δύσκολο τεχνικά ρυθμικό στοιχείο πχ ένα επτάηχο από τη στιγμή που έχεις τη δυνατότητα να ακούσεις τη φράση και να επιχειρήσεις να την αναπαράγεις. Μια παρτιτούρα οδηγός βέβαια θα εξυπηρετούσε ιδανικά, σε συνδυασμό με στοχευμένη ακρόαση.

4.7. Συμπεράσματα

Γεννιέται ένα εύλογο ερώτημα. Γιατί η λαϊκή και παραδοσιακή μουσική μεταφέρεται προφορικά, και αν θα μπορούσε να μεταφέρεται αποκλειστικά και μόνο μέσω γραφής και ανάγνωσης.

Όπως προείπαμε η παραδοσιακή και λαϊκή μουσική στηρίζεται κυρίως στην έκφραση και στο βίωμα. Ο χαρακτήρας και το ύφος είναι αδύνατον να αποτυπωθεί με ακρίβεια. Μια υποτιθέμενη ακριβής καταγραφή προφανώς θα οδηγούσε σε ένα καθαρά στεγνό και ξηρό μουσικό αποτέλεσμα που δεν αντιπροσωπεύει τη λαϊκή και παραδοσιακή μουσική. Ο Μόσχος δεν γνωρίζουμε αν στοχευμένα επιχειρούσε να διδάξει αποκλειστικά με προφορικότητα (με την υπόθεση ότι κατείχε θεωρητικές γνώσεις και σημειογραφίας της μουσικής). Προφανώς θεωρούσε ευκαιρία να ζήσουν οι μαθητές του από κοντά τον ίδιο, να τους μεταδώσει την εμπειρία του και η γραφή και η ανάγνωση μπορούσε να γίνει από άλλον εκπαιδευτικό. Σκοπός είναι να εισχωρήσεις στη σκέψη του ανθρώπου που εξέλαβε από προγενέστερους, δημιούργησε και διατήρησε παράδοση.

Χωρίς να θέλουμε να συγκρίνουμε ανόμοιες καταστάσεις, μπορούμε ωστόσο να αναλογιστούμε και την ιδεολογία του ιδρύματος Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης Λαϊκής & Παραδοσιακής Μουσικής του ΤΕΙ Ηπείρου. Λέμε ανόμοιες διότι το τμήμα είναι ένας δημόσιος φορέας και οι καθηγητές εκλέγονται με συγκεκριμένα κριτήρια. Ενώ η σχολή του Μόσχου υπήρξε ιδιωτικός φορέας και η επιλογή των καθηγητών μπορούσε να γίνει με οποιοδήποτε κριτήριο. Ωστόσο, η ιδεολογία του τμήματος Λαϊκής & Παραδοσιακής Μουσικής του ΤΕΙ Ηπείρου είναι να εισέλθουν και να μεταφέρουν στη τάξη μουσικά πρωτόλεια της προφορικής μουσικής με αναγνωρισμένο καλλιτεχνικό έργο. Και εύκολα με τη τελευταία πρόταση μπορούμε να προβληματιστούμε και να αναρωτηθούμε, αν είναι ικανός ένας άνθρωπος να διδάξει χωρίς να έχει κανένα απολύτως ακαδημαϊκό υπόβαθρο. Μα το ζητούμενο της ιδεολογίας του τμήματος δεν είναι να διδάξει ο αυτοδίδακτος μουσικός σε θεωρητικό πλαίσιο, αλλά να μεταφέρει τη ζωντανή εικόνα των μεγάλων

μαστόρων του παρελθόντος αλλά και του παρόντος που είναι άτυπα υπεύθυνοι για τη δημιουργία ή τη διατήρηση της λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής. Το υπόλοιπο ακαδημαϊκό και τυπικό κομμάτι του προγράμματος σπουδών, όπως τεχνική, μέθοδος και ζητήματα θεωρίας μουσικής θα καλυφτεί σε άλλο πλαίσιο μαθημάτων¹²⁶. Στη κυριολεξία πρόκειται για ένα πάντρεμα εγγραμματοσύνης και προφορικής μουσικής

Τέλος, κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο δεν μπορούμε να γυρίσουμε το κεφάλι στους μαθητές του Μόσχου που σήμερα διανύουν τη δική τους καριέρα. Σε τέσσερις συμμαθητές απευθυνθήκαμε για να μας μεταφέρουν την εμπειρία τους με τον δάσκαλο Μόσχο και οι τέσσερις αναγνωρισμένοι σαντουριέρηδες τη στιγμή που δεν είναι και ένα τόσο δημοφιλές όργανο στην Ελλάδα.

Όταν έφυγε ο δάσκαλος είχα στεναχωρηθεί πολύ, γιατί ήταν σαν να έχανα το όργανο που αγαπούσα τόσο πολύ. Είχα όμως καταλάβει ότι μου άφησε κληρονομιά την ταυτότητά μου, η οποία δεν πρόκειται να μ' εγκαταλείψει ποτέ. Δηλαδή ότι και να τραγουδήσω, ότι και να κάνω και σαντούρι να μην παίζω, ξέρω ότι αυτό που κάνω είναι από αυτήν την Σχολή.

Αρετή Κετιμέ

---

¹²⁶ Ραπτης, Θ. (2009), Η διδασκαλία παραδοσιακών μουσικών οργάνων. Στο Βουβαρης, Π., Καλλιμοπούλου. Ε., Ρεντζεπέρη-Τσώνου, Α. Μ., Σταμου, Λ. (Επιμ.), *Καλλιέργεια της Μουσικής Τέχνης στην Ελλάδα της Ευρώπης*, fagotto books, Θεσσαλονίκη (Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας 29-31 Μαΐου 2009), σελ.: 52-53.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

Προσωπική Δισκογραφία Αριστείδη Μόσχου

Η συνολική δισκογραφία του Αριστείδη Μόσχου θα μπορούσε να αποτελέσει ένα επιπλέον πεδίο έρευνας. Ο όγκος της συμμετοχής του στη δισκογραφία μεγάλος. Κάναμε αρχή στο εγχείρημα να συλλέξουμε την προσωπική δισκογραφία του Αριστείδη Μόσχου.

Πρόκειται για 98 τραγούδια στα οποία παραθέτουμε όσο το δυνατόν περισσότερα στοιχεία μπορέσαμε να συλλέξουμε. Πρόκειται για τον τίτλο του δίσκου του κάθε τραγουδιού, καθώς και τους αριθμούς δίσκου. Επίσης δηλώνεται το είδος, αν δηλαδή είναι οργανικό ή τραγούδι. Αυτή η συλλογή αποτελεί μια ευκαιρία για συλλογή της προσωπικής δουλειάς που έκανε ο Μόσχος στο στούντιο.

Η πηγές στην παρακάτω συλλογή έγιναν μέσω της ιστοσελίδας <https://www.discogs.com/artist/1462145-Αριστείδης-Μόσχος> (τελευταία ενημ. 26/4/17), αλλά και από προσωπικές.

Τίτλος Τραγουδιού	Εταιρία Δίσκου/cd	Αριθμός μήτρας δίσκου	Αριθμός Καταλόγο υ cd	Δίσκος/cd	Συνθέτης	Έτος	Τραγουδιστής
Μπαμ	Columbia	2J054- 70264	70264- A	Σόλο Σαντούρι	Παραδοσιακό	1976	Οργανικό
Χασάπικο Πολίτικο	Columbia	2J054- 70264	70264- A	Σόλο Σαντούρι	Παραδοσιακό	1976	Οργανικό
Θράκικο	Columbia	2J054- 70264	70264- A	Σόλο Σαντούρι	Παραδοσιακό	1976	Οργανικό
Καρσιλαμάς του Βίζα	Columbia	2J054- 70264	70264- A	Σόλο Σαντούρι	Παραδοσιακό	1976	Οργανικό
Σούστα Ρόδου	Columbia	2J054- 70264	70264- A	Σόλο Σαντούρι	Παραδοσιακό	1976	Οργανικό
Η Χήρα	Columbia	2J054- 70264	70264- A	Σόλο Σαντούρι	Παραδοσιακό	1976	Οργανικό
Απτάλικος	Columbia	2J054- 70264	70264- A	Σόλο Σαντούρι	Παραδοσιακό	1976	Οργανικό
Θράκικος Μαντηλάτος	Columbia	2J054- 70264	70264- A	Σόλο Σαντούρι	Παραδοσιακό	1976	Οργανικό
Ποταμός Χίου	Columbia	2J054- 70264	70264- A	Σόλο Σαντούρι	Παραδοσιακό	1976	Οργανικό
Καζάσκα	Columbia	2J054- 70264	70264- A	Σόλο Σαντούρι	Παραδοσιακό	1976	Οργανικό
Αϊδινικό	Columbia	2J054- 70264	70264- A	Σόλο Σαντούρι	Παραδοσιακό	1976	Οργανικό
Αιθαλιώτικ οι	Columbia	2J054- 70264	70264- A	Σόλο Σαντούρι	Παραδοσιακό	1976	Οργανικό
Ανδριώτικος	Columbia	14C 054- 70818	70818-B	Great Solos 3. Santouri	Παραδοσιακό	1977	Οργανικό
Χασαποσέρ βικο	Columbia	14C 054- 70818	70818-B	Great Solos 3. Santouri	Παραδοσιακό	1977	Οργανικό
Κεφαλονίτικ ος Χορός	Columbia	14C 054- 70818	70818-B	Great Solos 3. Santouri	Παραδοσιακό	1977	Οργανικό
Αφήνω Γεια στις Όμορφες Μακεδονικό Τάβλας	Columbia	14C 054- 70818	70818-B	Great Solos 3. Santouri	Παραδοσιακό	1977	Οργανικό
	ΗΧΟΓΡΑ M	Η.Χ. 602	40609/863 9/78	Σαντούρι, (Μακεδονίτικα,	Παραδοσιακό	1978	

				Θρακιώτικα, Σμυρναϊκά και Πολίτικα)		
Πέργαμος	ΗΧΟΓΡΑ M	H.X. 602	40609/863 9/78	Σαντούρι, (Μακεδονίτικα, Θρακιώτικα, Σμυρναϊκά και Πολίτικα)	Παραδοσιακό	1978
Ζωναράδικο Θράκης	ΗΧΟΓΡΑ M	H.X. 602	40609/863 9/78	Σαντούρι, (Μακεδονίτικα, Θρακιώτικα, Σμυρναϊκά και Πολίτικα)	Παραδοσιακό	1978
Αντικριστός Καρσιλαμάς Μακεδονίας	ΗΧΟΓΡΑ M	H.X. 602	40609/863 9/78	Σαντούρι, (Μακεδονίτικα, Θρακιώτικα, Σμυρναϊκά και Πολίτικα)	Παραδοσιακό	1978
Πηλιορείτικ ος Συρτός	ΗΧΟΓΡΑ M	H.X. 602	40609/863 9/78	Σαντούρι, (Μακεδονίτικα, Θρακιώτικα, Σμυρναϊκά και Πολίτικα)	Παραδοσιακό	1978
Καρσιλαμάς Σμύρνης	ΗΧΟΓΡΑ M	H.X. 602	40609/863 9/78	Σαντούρι, (Μακεδονίτικα, Θρακιώτικα, Σμυρναϊκά και Πολίτικα)	Παραδοσιακό	1978
Τα Πουλιά	ΗΧΟΓΡΑ M	H.X. 602	40609/863 9/78	Σαντούρι, (Μακεδονίτικα, Θρακιώτικα, Σμυρναϊκά και Πολίτικα)	Παραδοσιακό	1978
Μαντιλάτος Θράκης	ΗΧΟΓΡΑ M	H.X. 602	40609/863 9/78	Σαντούρι, (Μακεδονίτικα, Θρακιώτικα, Σμυρναϊκά και Πολίτικα)		1978
Σμυρναϊκή Καντάδα	ΗΧΟΓΡΑ M	H.X. 602	40609/863 9/78	Σαντούρι, (Μακεδονίτικα,		1978

				Θρακιώτικα, Σμυρναϊκά και Πολίτικα)		
Καρσιλαμάς Μακεδονίας	ΗΧΟΓΡΑ M	H.X. 602	40609/863 9/78	Σαντούρι, (Μακεδονίτικα, Θρακιώτικα, Σμυρναϊκά και Πολίτικα)	1978	
Το Ταξίμι του Μόσχου	ΗΧΟΓΡΑ M	H.X. 602	40609/863 9/78	Σαντούρι, (Μακεδονίτικα, Θρακιώτικα, Σμυρναϊκά και Πολίτικα)	1978	
Μ' Αρέσει Στην Ακρογιαλιά	Sonora	SNR 1302		Αριστείδης Μόσχος Δήμητρα Ντουράλη Σμυρναϊκό Μινόρε	1994	Δήμητρα Ντουράλη
Σ' Ένα Γλέντι Μια Βραδιά	Sonora	SNR 1302		Αριστείδης Μόσχος Δήμητρα Ντουράλη Σμυρναϊκό Μινόρε	1994	Δήμητρα Ντουράλη
Το Προσφυγάκι	Sonora	SNR 1302		Αριστείδης Μόσχος Δήμητρα Ντουράλη Σμυρναϊκό Μινόρε	1994	Δήμητρα Ντουράλη
Έχεις Μια Γλύκα Στο Φιλί	Sonora	SNR 1302		Αριστείδης Μόσχος Δήμητρα Ντουράλη Σμυρναϊκό Μινόρε	1994	Δήμητρα Ντουράλη
Ο Ψαράς	Sonora	SNR 1302		Αριστείδης Μόσχος Δήμητρα Ντουράλη Σμυρναϊκό Μινόρε	1994	Δήμητρα Ντουράλη
Ζεϊμπέκικος Αϊβαλιώτικος	Sonora	SNR 1302		Αριστείδης Μόσχος Δήμητρα Ντουράλη Σμυρνέικο Μινόρε	1994	Δήμητρα Ντουράλη
Σμυρνέικο Ματζόρε	Sonora	SNR 1302		Αριστείδης Μόσχος Δήμητρα Ντουράλη Σμυρνέικο Μινόρε	1994	Δήμητρα Ντουράλη
Αλατσατιαν ή	Sonora	SNR 1302		Αριστείδης Μόσχος Δήμητρα Ντουράλη Σμυρνέικο Μινόρε	1994	Δήμητρα Ντουράλη
Τα Μάτια Σου Σμυρνιά	Sonora	SNR 1302		Αριστείδης Μόσχος Δήμητρα Ντουράλη Σμυρνέικο Μινόρε	1994	Δήμητρα Ντουράλη

Μια Χήρα Παιχνιδιάρα	Sonora	SNR 1302	Αριστείδης Μόσχος Δήμητρα Ντουράλη Σμυρνέικο Μινόρε	1994	Δήμητρα Ντουράλη
Όμορφη Μελαχρινή Μου	Sonora	SNR 1302	Αριστείδης Μόσχος Δήμητρα Ντουράλη Σμυρνέικο Μινόρε	1994	Δήμητρα Ντουράλη
Άντρα Θέλω Εγώ Να Πάρω Πέγκι	Sonora Lyra	SNR 1302 4754	Αριστείδης Μόσχος Δήμητρα Ντουράλη Σμυρνέικο Μινόρε Αριστείδης Μόσχος	1994 1994	Δήμητρα Ντουράλη
Άγγελος Είσαι Μάτια Μου	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος Το Λαϊκό Σχολείο	1994	
Πατρινιά	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος Το Λαϊκό Σχολείο	1994	
Αγιά Σοφιά	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος Το Λαϊκό Σχολείο	1994	
Μέρα Νύχτα Μεθυσμένος	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος Το Λαϊκό Σχολείο	1994	
Πίνω και Μεθώ	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος Το Λαϊκό Σχολείο	1994	
Καραβάκι	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος Το Λαϊκό Σχολείο	1994	
Συλιβριανό	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος Το Λαϊκό Σχολείο	1994	
Χελιδονάκι	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος Το Λαϊκό Σχολείο	1994	
Κορδελιώτι σσα	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος Το Λαϊκό Σχολείο	1994	
Τη Μάνα Μου Την Αγαπώ	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος Το Λαϊκό Σχολείο	1994	
Χρόνια Στις Θάλασσες Γυρνώ	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος Το Λαϊκό Σχολείο	1994	
Σ' αγαπώ	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος Το Λαϊκό Σχολείο	1994	
Τσακατσούκ	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος	1994	

α Σπάστα			Το Λαϊκό Σχολείο	
Βρε Ψαρά	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος	1994
Μαγκίτη			Το Λαϊκό Σχολείο	
Ας Τα	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος	1994
Νάζια Βρε			Το Λαϊκό Σχολείο	
Μαρίτσα				
Θερμιώτικο	Lyra	4754	Αριστείδης Μόσχος	1994
			Το Λαϊκό Σχολείο	
Συρτός	Lyra	4842,	Ταξίδια με	
Σύμης		YLP	το Σαντούρι	
		4842		
Γιάγυρτος	Lyra	4842,	Ταξίδια με	
Ζακύνθου		YLP	το Σαντούρι	
		4842		
Κερκυραϊκό	Lyra	4842,	Ταξίδια με	
ς Χορός		YLP	το Σαντούρι	
		4842		
Σούστα	Lyra	4842,	Ταξίδια με	
Τσιρίγου		YLP	το Σαντούρι	
		4842		
Καστοριανό	Lyra	4842,	Ταξίδια με	
ς		YLP	το Σαντούρι	
		4842		
Μεγάλος	Lyra	4842,	Ταξίδια με	
Μπάλος		YLP	το Σαντούρι	
		4842		
Καλυμνιώτι	Lyra	4842,	Ταξίδια με τ	
κος Συρτός		YLP	ο Σαντούρι	
		4842		
Μελισσημιό	Lyra	4842,	Ταξίδια με	
ς		YLP	το Σαντούρι	
		4842		
Γεραγώτικο	Lyra	4842,	Ταξίδια με	
ς		YLP	το Σαντούρι	
		4842		
Μπάλος	Lyra	4842,	Ταξίδια με	
Κεφαλληνία		YLP	το Σαντούρι	
ς		4842		
Καροτσέρης	Lyra	4842,	Ταξίδια με	
		YLP	το Σαντούρι	

		4842			
Μπάλος Άνδρου	Lyra	4842, YLP	Ταξίδια με το Σαντούρι		
		4842			
Πρεβεζιάνικ ος	Lyra	4842, YLP	Ταξίδια με το Σαντούρι		
		4842			
Γρήγορο Χασαποσέρ βικο	Lyra	4842, YLP	Ταξίδια με το Σαντούρι		
		4842			
Σ' αγαπώ Γιατί Είσαι Ωραία	Sonora	SNR1278	Τα Παραδοσιακά	-	
Στον Κατηφένιο Σου Οντά	Sonora	SNR1278	Τα Παραδοσιακά	-	
Δώδεκα Χρονών Κοράσι	Sonora	SNR1278	Τα Παραδοσιακά	-	
Μακάμ Χιτζαζ	Sonora	SNR1278	Τα Παραδοσιακά	-	
Βρύση Μου, Μαλαματένι α	Sonora	SNR1278	Τα Παραδοσιακά	-	
Τρία Καράβια	Sonora	SNR1278	Τα Παραδοσιακά	-	
Καλλιοπάκι	Sonora	SNR1278	Τα Παραδοσιακά	-	
Στον Πειραιά	Sonora	SNR1278	Τα Παραδοσιακά	-	
Ένα Βράδυ Ψηλά Μη Χτίζεις Τη Φωλιά	Sonora	SNR1278	Τα Παραδοσιακά	-	
Απόψε Τα Μεσάνυχτα	Sonora	SNR1278	Τα Παραδοσιακά	-	
Νισυριώτικο	Sonora	SNR1278	Τα Παραδοσιακά	-	
Το Παζάρι	Minos	MSM 425	Ο Αριστείδης Μόσχος-Γιάννης Μαρκόπουλος	1982	
Η Φάμπρικα	Minos	MSM	Ο Αριστείδης	1982	

		425	Μόσχος-Γιάννης	
			Μαρκόπουλος	
Η Ρόζα Η	Minos	MSM	Ο Αριστείδης	1982
Ναζιάρα		425	Μόσχος-Γιάννης	
			Μαρκόπουλος	
Παραπονεμέ	Minos	MSM	Ο Αριστείδης	1982
να Λόγια		425	Μόσχος-Γιάννης	
			Μαρκόπουλος	
Μακεδονία	Minos	MSM	Ο Αριστείδης	1982
		425	Μόσχος-Γιάννης	
			Μαρκόπουλος	
Την Εικόνα	Minos	MSM	Ο Αριστείδης	1982
Σου		425	Μόσχος-Γιάννης	
			Μαρκόπουλος	
Ποιος	Minos	MSM	Ο Αριστείδης	1982
Πληρώνει		425	Μόσχος-Γιάννης	
Το Βαρκάρη			Μαρκόπουλος	
Γκρεμισμέν	Minos	MSM	Ο Αριστείδης	1982
α Σπίτια		425	Μόσχος-Γιάννης	
			Μαρκόπουλος	
Τα	Minos	MSM	Ο Αριστείδης	1982
Παλληκάρια		425	Μόσχος-Γιάννης	
			Μαρκόπουλος	
Μιλώ Για	Minos	MSM	Ο Αριστείδης	1982
Τα Παιδιά		425	Μόσχος-Γιάννης	
Μου			Μαρκόπουλος	
Τα Λόγια	Minos	MSM	Ο Αριστείδης	1982
Και Τα		425	Μόσχος-Γιάννης	
Χρόνια			Μαρκόπουλος	
Ο Ταρζάν	Minos	MSM	Ο Αριστείδης	1982
		425	Μόσχος-Γιάννης	
			Μαρκόπουλος	

Σύμφωνα με την παραπάνω συλλογή οι εταιρίες που συνεργάστηκε ο Μόσχος ήταν τέσσερις: Minos, Sonora, Ηχογραμ, Lyra και Columbia. Ο πρώτος προσωπικός δίσκος έγινε το 1976 με τίτλο *Σόλο Σαντούρι* και εγώ τελευταίος με τίτλο: *Αριστείδης Μόσχος Το Λαϊκό Σχολείο* το 1994. Στον τελευταίο προσωπικό του δίσκο συμμετείχε το Λαϊκό Σχολείο Παραδοσιακής Μουσικής.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Αριστείδης Μόσχος αδιαμφισβήτητα υπήρξε μια ισχυρή προσωπικότητα. Φάνηκε το γονίδιο που κληρονόμησε από τις προηγούμενες γενιές του να το παράγει με πιστότητα και να το φτάνει σε υψηλά επίπεδα. Αδιαμφισβήτητα, το όνομά του έχει στιγματίσει την λαϊκή και παραδοσιακή μουσική και έχει συνδεθεί με το σαντούρι, καθώς κάθε Έλληνας λέγοντας τη λέξη σαντούρι στο μυαλό του έρχεται ο Αριστείδης Μόσχος.

Παρά το γεγονός ότι για κάποια φλέγοντα ζητήματα δεν έχουμε σαφείς απαντήσεις, για το τι τελικά συνέβαινε στην πραγματικότητα, όπως για την διεκδίκηση του τραγουδιού «Σ' αγαπώ γιατί είσαι ωραία», καθώς και την πρόκληση να δηλώσει παραπονούμενος που ποτέ οι ενορχηστρωτές δεν του δώσανε μια παρτιτούρα στη σκηνή, ενώ μερίδα μαθητών του να δηλώνουν ότι δεν γνώριζε να διαβάζει και προσπαθούσε να το κρύψει. Οι αντιφάσεις αυτές, ίσως για κάποιους να μην έχουν καμιά σημασία. Και αυτό διότι ο Αριστείδης Μόσχος θεωρήθηκε ένας από τους μεγαλύτερους δεξιότεχνες του σαντουριού, σύμφωνα με τις τέσσερις συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε. Συνεπώς, άφησε το δικό του στίγμα και σε συνδυασμό με τη δυναμικότητα του χαρακτήρα του συνέβαλε ώστε και ο ίδιος αλλά και το σαντούρι να γίνει γνωστό στο κοινό μέσω των εμφανίσεων στις τηλεοπτικές μεταδόσεις αλλά και στις αναρίθμητες εμφανίσεις του σε συναυλίες.

Επίσης, όσον αφορά το εκπαιδευτικό του υπόβαθρο δεν γνωρίζουμε με σαφήνεια αν κατείχε σωστό πρόγραμμα διδασκαλίας. Ενδεχομένως αυτό να αποτελεί γόνιμο έδαφος για μια νέα έρευνα ώστε να διερευνηθεί αν κάποια στοιχεία του προγράμματος της σχολής είναι ιδανικά να υιοθετήσουν άλλες σχολές και ακαδημίες. Να σταθούν με ενδιαφέρον διευθύνσεις άλλων σχολών να παρατηρήσουν και να εφαρμόσουν. Σε αυτή την εργασία βλέπουμε το πάντρεμα της τυπικής μάθησης με την άτυπη. Η επιδίωξη του Μόσχου ιδρύοντας μια σχολή που λειτουργούσε με συγκεκριμένο πρόγραμμα σπουδών και επιπέδων και συμβουλευοντας παράλληλα τους μαθητές ήταν να αποκτήσουν γνώσεις της γραφής και της ανάγνωσης της μουσικής ενώ παράλληλα δίδασκε τους τρόπους εκμάθησης με άτυπη μάθηση.

Ο Αριστείδης Μόσχος έφυγε σχετικά νωρίς σε ηλικία 71 ετών. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας, επιθυμούσε και επιχειρούσε την αναγνώριση της σχολής ως πρότυπη. Η προσπάθεια αυτή, σύμφωνα με την Φίλιππα, έμεινε στη μέση. Η σχολή δεν μπόρεσε να κρατηθεί όρθια μετά τον θάνατο του Μόσχου αν και έγινε μια προσπάθεια που κράτησε περίπου ενάμιση χρόνο. Στη σχολή δινόταν η ευκαιρία σε νέους μαθητές όχι μόνο να

έρχονται σε επαφή με τους μεγάλους μάστορες της Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής αλλά να βρίσκονται μαζί τους και επί σκηνής και να τους μεταφέρεται αυτό που αποκαλούμε στην Ελλάδα παραδοσιακή και λαϊκή μουσική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

1. Ανωγειανάκης, Φ. (1991). *Ελληνικά Λαϊκά Μουσικά Όργανα*. Αθήνα: Μέλισσα.
2. Διονυσίου, Ζ. (2014). Η μουσική ζωή στην ελληνική οικογένεια, *Μουσικοπαιδαγωγικά*, τεύχος 12. Ε.Ε.Μ.Ε.
3. Εγκυκλοπαίδεια «Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα», έ τόμος, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος.
4. Green, L. (2014). Άκουσε και παίζε: Πως να απελευθερώσετε την ακουστική αντίληψη των μαθητών σας και τις δεξιότητες τους στον αυτοσχεδιασμό και στην εκτέλεση (μετάφρ: Διονυσίου, Ζ.- Κοκκίδου, Μ.). Αθήνα: fagotto books.
5. Ηλιάδης, Δ. (1980). «*Οργανολογία- Θεωρία και πρακτική της χωρίς δάσκαλο*», ά τόμος, Θεσσαλονίκη- Αθήνα: Τσιάτας.
6. Ιωσηφίδης, Θ. (2003). «Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες», Αθήνα: Κριτική.
7. Ιωσηφίδης, Θ. & Σπυριδάκης, Μ. (2006). «Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων», Αθήνα: Κριτική.
8. Ιωσηφίδης, Θ. (2008). «Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες», Αθήνα: Κριτική.
9. Κάβουρας, Π. (1999). *Μουσικές της Θράκης: Μία Διεπιστημονική Προσέγγιση*, Σύλλογος Οι Φίλοι της Μουσικής. Αθήνα: Έβρος.
10. Καλογερόπουλος, Τ. (2001). «*Λεξικό της ελληνικής μουσικής*», 'γ τόμος, Αθήνα: Γιαλλέλης.
11. Καρακάσης, Στ. (1970). *Ελληνικά Μουσικά Όργανα*, Αθήνα: Δίφρος
12. Κοφτερός, Δ. (1991). *Δοκίμιο για το Ελληνικό σαντούρι*. Αθήνα- Γιάννενα: Δωδώνη.

13. Κοφτερός, Δ. (2013). *Μελίφθογγο*, Αθήνα: Φ. Νάκας
14. Μελιγκοπούλου, Μ. Ε. (2016). *Εισαγωγή στην τέχνη της Χορωδιακής Πράξης*, *repas music*, Παπαρηγορίου-Νάκας, Αθήνα.
15. Παπαδάκης, Γ. (1983). *Λαϊκοί πραχτικοί οργανοπαίκτες*. Αθήνα: Επικαιρότητα.
16. Παραδέλης, Θ. (2005). Προφορικότητα & εγγραμματοσύνη: Απο την αυτόνομη δράση στην κοινωνική πρακτική. Στο Ong, W. (2005), *Προφορικότητα & εγγραμματοσύνη* (μεταφρ: Χατζηκυριάκου Κ.), Εισαγωγή της ελληνικής έκδοσης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1982).
17. Παπαϊωάννου, Σκεύος, «Ζητήματα θεωρίας και μεθόδου των κοινωνικών επιστημών», Αθήνα: Κριτική, 2007.
18. Πόρποδας, Κ. (2003). Η μάθηση και η δυσκολίες της: Γνωστική Προσέγγιση, Κων/νος Δ. Πόρποδας, Πάτρα.
19. Ραπτης, Θ. (2009). Η διδασκαλία παραδοσιακών μουσικών οργάνων. Στο Βουβαρης, Π., Καλλιμοπούλου. Ε., Ρεντζεπέρη-Τσώνου, Α. Μ., Σταμου, Λ. (Επιμ.). *Καλλιέργεια της Μουσικής Τέχνης στην Ελλάδα της Ευρώπης*. fagotto books. Θεσσαλονίκη (Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας 29-31 Μαΐου 2009).
20. Ράτσικα, Ν. (2007), Αφηγηματική μέθοδος: Περιληπτική επισκόπηση διαφορετικών προσεγγίσεων και μοντέλων ανάλυσης, στο: Παπαϊωάννου, Σκεύος, *Ζητήματα θεωρίας και μεθόδου των κοινωνικών επιστημών*», Αθήνα: Κριτική.
21. Σαββάκης, Μ. (2003), Η βιογραφική έρευνα ως εναλλακτικό ερευνητικό εγχείρημα και ως μεθοδολογικό διάβημα: Πλεονεκτήματα και όρια, στο: *Δοκιμές*.

22. Σκαμνέλος, Μ. (2016). *Η τεχνική και το ύφος του Λαζαρου Κουλαζίζη*, Αδημοσίευτη Πτυχιακή Εργασία, ΤΕΙ Ηπείρου: Τμήμα Λαϊκής & Παραδοσιακής Μουσικής, Άρτα.
23. Σταυρίδης, Μ. (2001). *Μουσική Αγωγή Και Παιδεία: Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Gutenberg.
24. Σταύρου, Γ. (2004), *Η Ελληνική Παραδοσιακή Μουσική Στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Ιστορική Ανασκόπηση-Σημερινή Πραγματικότητα*, Αδημοσίευτη, Διδακτορική Διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Τμήμα Μουσικών Σπουδών. Κέρκυρα.
25. Συλλογικό έργο, (2000). «*Μουσικά σταυροδρόμια στο Αιγαίο, Λέσβος (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)*», Υπουργείο Πολιτισμού- Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Εξάντας.
26. Τάτσης, Κ. Τηλέμαχος, (2004). «*Οργανογνωσία, Ακουστική, Μουσικά Συστήματα και Σκάλες*», Αθήνα: Παπαγρηγορίου- Νάκας.
27. Τζανάκης Μ. & Σαββάκης Μ., (2007). «Ο ερευνητικός εαυτός ως πηγή γνώσης στην ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα», στο: «*Ζητήματα θεωρίας και μεθόδου των κοινωνικών επιστημών*», Αθήνα: Κριτική.
28. Τσιώλης, Γ. (2007), *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές ανασυγκροτήσεις, στο: Ζητήματα θεωρίας και μεθόδου των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Κριτική.
29. Τοπαλίδου, Ε. (2008). *Το Ελληνικό Σαντούρι & η Βαλκανική του Προέλευση*, Άρτα: ΤΕΙ Ηπείρου, τμήμα Λαϊκής & Παραδοσιακής Μουσικής.
30. Φυτίκα, Α. (2009). *Διδάσκοντας μουσική ανάγνωση: Μια πρόκληση για τους δασκάλους μουσικών οργάνων*. Στο Διονυσίου, Ζ. & Αγγελίδου, Σ. (Επιμ.), *Σχολική Μουσική Εκπαίδευση: Ζητήματα αυτοσχεδιασμού, μεθοδολογίας και εφαρμογών*, Ε.Ε.Μ.Ε., Θεσσαλονίκη.

Ξενόγλωσση

1. Jeffs, T. & Smith M. (1990). *educating informal educators*, Using Informal Education, Buckingham: Open University Press.
2. Marsh, K. Harwood, E. (2012). Children' s Ways of Learning Inside and Outside the Classroom, The McPherson, G., Welch, G (edit), *The Oxford Handbook of Music Education*, Oxford University Press, New York.

Ιστοσελίδες

1. <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=1024003>
2. http://estoudiantina.com.gr/el/bio/bio_katsigianni.html
3. <https://kepem.org/%CE%BC%CE%B1%CE%B8%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1/%CF%83%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%B9/>
4. <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=1037744&textCriteriaClause=%2BAPIΣΤΕΙΔΗΣ+%2BΜΟΣΧΟΣ>
5. <http://www.rizospastis.gr/columnPage.do?publDate=26/10/2008&columnId=344>
6. <http://www.epoxi.gr/persons19.htm>
7. <http://www.ogdoo.gr/prosopa/afieromata/aristeidis-moschos-afieroma>
8. <http://www.mylefkada.gr/aidhseis/epikairota/glenis-2502/>
9. <http://iaitoloakarnania.gr/2015/11/aristidis-moschos-o-daskalos-tis-pa/>
10. <http://akrokerama.blogspot.gr/2013/01/4.html>
11. <https://www.discogs.com/Γλυκερία-Από-Τη-Σμύρνη-Στον-Πειραιά/release/3114239>
12. <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4>
13. <https://www.youtube.com/watch?v=j5QaibFSsn4>
14. <https://www.youtube.com/watch?v=PKJpN1BptIs>
15. <https://www.discogs.com/Ελενα-Γιαννακάκη-Τα-Παλιά-Είναι-Καινούργια/release/6938840>
16. <https://www.youtube.com/watch?v=2CRSPZ5ObAo>
17. <https://www.youtube.com/watch?v=CkUAu9NMEEU>
18. https://www.youtube.com/watch?v=4fua26Zv_sY

19. <https://www.youtube.com/watch?v=CnZWxnnoHBc>
20. <https://www.youtube.com/watch?v=DLvaVCzigS4>,
21. <https://www.youtube.com/watch?v=TNPgFv-LChs>
22. https://www.youtube.com/watch?v=Q1_NPK7nKM8
23. <https://www.youtube.com/watch?v=rVG2iQbLEBw>
24. <https://www.youtube.com/watch?v=Dgo4IiniLi0>
25. https://www.youtube.com/watch?v=k_TcOdWlqKQ
26. <https://www.youtube.com/watch?v=en4P-XaauOk>

Συνεντεύξεις

1. Συνέντευξη με την Ελένη Φίλιππα πραγματοποιήθηκε στις 15/9/2016.
2. Συνέντευξη με την Ελένη Φίλιππα πραγματοποιήθηκε τηλεφωνικά στις 25/4/17.
3. Συνέντευξη με τον Ανδρέα Κατσιγιάννη πραγματοποιήθηκε στις 16/9/2016.
4. Συνέντευξη με την Αρετή Κετιμέ πραγματοποιήθηκε στις 17/9/2016.
5. Συνέντευξη με τον Κλέαρχο Κορκόβελο πραγματοποιήθηκε τηλεφωνικώς στις 15/4/2017.

Δισκογραφία

1. Πρωτοψάλτη. Α.: *Παραδέχτηκα*. Αριθμός CD: 843 304-2. Polygram: 1991.
2. Τσαλιγοπούλου. Ε.: *Στην Εποχή του Ονείρου*. Συμμετέχει ο Γιώργος Νταλάρας, Αριθμός: AKTH: 1998.
3. Γαϊτάνος. Π.: Αγέρας, Έρωτας & Αρμύρα: Παραδοσιακά Τραγούδια Μικράς Ασίας, Πόλης, Προποντίδος & Αιγαίου Πελάγους. polygram: 1998.
4. Νταλάρας Γ., Γλυκερία: *Αφιέρωμα στη μικρά Ασία: Η συναυλία στο Ωδείο Ηρώδου Αττικού*. Συμμετέχουν Αρετή Κετιμέ & Εστουδιαντίνα. Minos-Emi: 2004.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι (Συνεντεύξεις)

Ελένη Φίλιππα (Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 15/9/16)

Γνωρίζουμε ότι υπήρξατε μια από τις καλύτερες μαθήτριες του Αριστείδη Μόσχου, μιας και ο ίδιος το δήλωνε. Θεώρησα σκόπιμο να είστε ένα από τα άτομα που θα μεταδώσουν τον άνθρωπο Αριστείδη Μόσχο.

Ο δάσκαλος Μόσχος σαν άνθρωπος ήταν ιδιαίτερος. Ήταν πολύ ζωντανός άνθρωπος, μουσικός με παραξενιές, με πάθη, δεν κρυβόταν, ήταν ειλικρινής και ήθελε να επιβάλλει τον εαυτό του και το σαντούρι. Του άρεσε η προβολή, το εφέ, η δόξα, η τηλεόραση, τα χρήματα και ήταν ερωτευμένος με το σαντούρι, το οποίο ήταν η προέκταση των χεριών του, ήταν το πάθος του. Γενικά ζούσε με πάθος όλη του την ζωή. Το σαντούρι το προέβαλε και το προώθησε γιατί ήταν όλη του η ζωή. Στην σχολή δεν αυτοσχεδίαζε πολύ, παρά μόνο στις εκδηλώσεις στα ταξίδια του.

Σε ποιο μουσικό στοιχείο έδινε ιδιαίτερη έμφαση κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας;

Υπήρξε αυστηρός δάσκαλος με τον ρυθμό και το κούρδισμα, ήθελε να μην σκεπάζουν το ένα όργανο τα άλλα και να παίζουμε όλες τις οκτάβες. Το κούρδισμα το έδειξε στο μάθημα του μια φορά και στην συνέχεια μας ξεκούρδισε κάποιες χορδές για να τις κουρδίζαμε μετά μόνοι μας. Ήταν απαιτητικός όταν κάποιο όργανο ήταν ξεκούρδιστο και ανυπόμονος, με αποτέλεσμα να τα κουρδίζει μόνος του. Έτσι όταν πηγαίναμε στην σχολή τα όργανα ήταν κουρδισμένα και εμείς έπρεπε να τον παρατηρούμε για να μαθαίνουμε.

Το πλάνο του μαθήματος ποιο ήταν;

Δεν ήταν ο δάσκαλος που θα ήταν όλη την ώρα από πάνω σου για να σου δείξει όλες τις λεπτομέρειες, αλλά για να μάθεις έπρεπε να τον παρατηρείς, να ακούς μουσική, να μελετάς και να μαθαίνεις εμπειρικά. Το σαντούρι είναι ένα όργανο που θέλει καθαρό ήχο, προς τα μέσα τα χέρια και να χρησιμοποιείς πολύ καρπό. Δεν έκανε ποτέ μάθημα με παρτιτούρα, ούτε με ρυθμούς, ούτε με σημειώσεις στο τετράδιο. Θεωρούσε ότι έπρεπε να γνωρίζουμε και βυζαντινή και ευρωπαϊκή μουσική. Αποφεύγαμε να κρατάμε σημειώσεις και ηχογραφούσαμε τα μαθήματα για να μπορούμε να εξασκηθούμε στην συνέχεια, διότι ο Μόσχος ήθελε να εξασκήσουμε και την μνήμη και το αυτί μας. Αντίθετα με την κλασική μουσική, στην παραδοσιακή πρέπει να παίζεις χωρίς να ψάχνεις παρτιτούρες, διότι είναι πολύ δύσκολο και

γι' αυτό ηχογραφούσαμε τα μαθήματα και τα ακούγαμε συνέχεια. Μας δίδασκε τα ταξίμια, τις κλίμακες, τα ακόρντα της κλίμακας, τον ρυθμό και το κομμάτι. Έπρεπε να γνώριζες τον δρόμο, τον ρυθμό, δηλαδή να ακομπανιάρεις το κομμάτι και τα ακόρντα του.

Σαν χαρακτήρας πως ήταν;

Ο Μόσχος ήταν ένας ιδιόρρυθμος χαρακτήρας, ένας αιώνιος έφηβος, ακούραστος στις πρόβες, ενώ πρόσεχε και την παραμικρή λεπτομέρεια. Μετά το μάθημα σε μια άλλη αίθουσα πίναμε τσάι ή τρώγαμε και ο δάσκαλος ήθελε να μας μεταδώσει ότι ήξερε, ότι είχε ζήσει, τις εμπειρίες του και μας μιλούσε για όσους είχε γνωρίσει, ενώ μας εξιστορούσε απολαυστικές ιστορίες. Δεν κάναμε μόνο μάθημα μουσικής. Ήταν εξαιρετικός συζητητής και καλός γνώστης της Ελληνικής ιστορίας, μιας και διάβαζε πολύ, παρόλο που δεν είχε σπουδάσει. Όταν μετακομίσαμε τα πράγματα της Σχολής σε ένα υπόγειο, βρήκαμε όλα τα βιβλία τα οποία διάβαζε και ήταν βιβλία ιστορικά, για την Ελλάδα και την λαογραφία της.

Κάτι που δεν ξέρουμε για τον Αριστείδη Μόσχο;

Κάποια μέρα τον άκουσα να παίζει με το σαντούρι του ροκ εντ ρολ και ήξερα ότι αγαπούσε και πολύ την τζαζ. Ο Μόσχος επεδίωξε να γίνει το σαντούρι συναυλιακό όργανο και όχι όργανο για τα πανηγύρια και υποστήριζε ότι στην παραδοσιακή μουσική έπρεπε να ενταχθούν το λαϊκό και το ρεμπέτικο.

Ανδρέας Κατσιγιάννης (Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 16/9/2016)

Ποια η γνώμη σας για το επίπεδο της δεξιοτεχνίας του Αριστείδη Μόσχου;

Γνώριζε πολύ καλά την δυτική μουσική, είχε μεγάλη γκάμα στο ρεπερτόριό του, έπαιζε και τσέμπαλο και είχε πολλούς φίλους μουσικούς από τα Βαλκάνια. Το παίξιμο του ήταν ιδιαίτερα εκφραστικό, ενώ δεν ήταν πολύ γρήγορος σαν παίκτης σαντουριού, ο ήχος του ήταν πολύ καθαρός, αρμονικός και στο παίξιμό του δεν περίσσευε τίποτα. Ενώ ήταν λιτός ήταν ταυτόχρονος και πολύ μεστός και από τις μπαγκέτες του έβγαине ένας στρόγγυλος ήχος. Με το μεγάλο του ρεπερτόριο βοηθούσε πολύ σαν συνοδεία και είχε ιδιαίτερη τεχνική στα δάκτυλα και στους καρπούς του. Είχε ακόμη την ικανότητα να μπορεί να παίζει ενώ συγχρόνως τραγουδούσε και ήταν σωστός και κουρδισμένος στα γυρίσματά του. Του άρεσε να δημιουργεί μεγάλες ορχήστρες, μιας και είχε μνήμες από τα Καφέ-Σαντάν και έβαζε δύο βιολιά, δύο κλαρίνα και πολλά σαντούρια να παίζουν μαζί.

Που πιστεύετε ότι οφείλεται η μεγάλη διάδοση του ονόματός του;

Πίστευε ότι το σαντούρι μπορούσε να ενταχθεί σε μεγάλη έντεχνη ορχήστρα με παραδοσιακά όργανα. Γνώριζε πολύ καλά το παραδοσιακό τραγούδι και μέσω της τηλεόρασης προσπάθησε να αλλάξει την μέχρι τότε «τηλεοπτική ακαδημαϊκή» πορεία της Σαμίου και του Κόρου, οι οποίοι έκαναν εκπομπές και παρουσίαζαν τα τραγούδια έτσι όπως τα αντιλαμβάνονται στα χωριά. Ο Μόσχος ήθελε να παρουσιάζεται το παραδοσιακό τραγούδι σε μια πιο κοσμική κατάσταση. Έτσι συνεργάστηκε με τραγουδιστές όπως η Πρωτοψάλτη, η Αλεξίου και ο Νταλάρας, όπου τους έβαζε να τραγουδούν κομμάτια μαζί με μεγάλες ορχήστρες και έτσι άνοιξε την παράδοση, έφερε το δημοτικό τραγούδι πιο κοντά στο ευρύτερο κοινό και το έκανε να είναι οικείο και να το ακούνε ευχάριστα.

Ο ίδιος σαν άτομο ήταν νάρκισσος, συγκεντρωτικός και αγαπούσε την προβολή στα κανάλια. Στα δε πανηγύρια δεν του άρεσε να χορεύει ο κόσμος. Ήθελε να προβάλλει την αστική του κουλτούρα, προσπαθούσε να αποποιηθεί το παρελθόν του στο Μεσολόγγι και προτιμούσε να τον θεωρούν αστό.

Είχε μαζί του τους καλύτερους μουσικούς, όπως ο Γκόρης και ο Βασιλόπουλος, ώστε να έχει την καλύτερη παραγωγή, πάντοτε όμως αυτοί ήταν υπό την σκιά του, παρόλο που αναγνώριζε και σεβόταν τις αξίες τους.

Ο ανταγωνιστής του ήταν ο Διακογιώργης, ένας μουσικός μορφωμένος, ο οποίος είχε εμπειρία στα κρουστά, ήταν χρόνια στην Συμφωνική Ορχήστρα της ΕΡΤ και ήταν πολύ καλός

στην παρτιτούρα. Σε αντίθεση με τον Μόσχο ο οποίος ήταν εμπειρικός και δεν διάβαζε παρτιτούρες, γεγονός το οποίο προσπαθούσε να αποκρύψει.

Τα τελευταία χρόνια ήταν δοσμένος περισσότερο στην παραγωγή και στα δικά του projects και ο δρόμος του ήταν μοναχικός. Συμμετείχε σε πολλά cd διάφορων καλλιτεχνών, ενώ τα αμιγώς δικά του ήταν λίγα. Πάντοτε στα cd του είχε πολύ καλό ήχο και τα κομμάτια του ήταν χορευτικά. Επικεφαλής για χρόνια στο Λύκειο Ελληνίδων, διεύθυνε και καθοδηγούσε την ορχήστρα, παρόλο που δεν ήταν ο ίδιος αρμόδιος. Στο ρεπερτόριο του έβαζε σούστα από την Κρήτη ή την Ρόδο.

Κομβικό σημείο στην καριέρα του αποτέλεσε ο δίσκος που έκανε με τον Μπρέκοβιτς και η ανάδειξη του τραγουδιού «σ' αγαπώ γιατί είσαι ωραία», αν και είναι αμφιλεγόμενος ο συνθέτης του. Ο Μόσχος το ανέδειξε και παρουσίαζε σαν δικό του, όπως έκαναν πολλοί μουσικοί τότε για να λαμβάνουν ποσοστά. Αυτό το τραγούδι είναι σμυρνέϊκο μινόρε, όμως ο Μόσχος του έδωσε μεγάλη αξία.

Η γενιά του έκανε τομή στην παραδοσιακή μουσική, την έκανε να μοιάζει πιο εξελιγμένη. Την εποχή εκείνη, της επταετίας, κυριαρχούσε το δημοτικό τραγούδι της ενδοχώρας, με την φουστανέλα και το τσάμικο, ο Μόσχος όμως απελευθέρωσε μουσικά την κοινωνία από τα διάφορα συμπλέγματά της.

Το πλάνο των μαθημάτων του τι περιείχε;

Στα μαθήματά του στην Σχολή έβαζε κάποιον προχωρημένο μαθητή να δείχνει στους νεότερους και αυτός περνούσε και έκανε τον έλεγχο.

Ήταν αυστηρός, αλλά δεν έκανε ανάλυση, ας πούμε για παράδειγμα το τι είναι το μακάμι. Μιλούσε όπως οι λαϊκοί μουσικοί, στην περιγραφή του είχε περιορισμένες δυνατότητες, αν και πιστεύω κρατούσε πολλά για τον εαυτό του και δεν τα έδειχνε όλα, όπως έκαναν πολλοί μουσικοί την εποχή εκείνη.

Κάτι που δεν ξέρουμε για τον Αριστείδη Μόσχο;

Υπήρξε μια ζωή συνδικαλιστής, είχε πολύ σχέσεις με την εξουσία και είχε γνωριμίες με πολιτικούς. Αμφιλεγόμενη ως προσωπικότητα, άφησε πίσω του έργο και στις συναυλίες του έπαιζε λαϊκά παραδοσιακά χιτ που αγαπούσε ο κόσμος, όπως το «Πουλάκι ξένο», το «Τζιβαέρι», το «Μήλο μου κόκκινο» κ.α.. Έκανε λαϊκό πρόγραμμα και πάντοτε είχε μαζί του κι έναν γνωστό τραγουδιστή. Είχε μαζί του τον Κουκουλίνη τον Κώστα, που ήταν ο μαέστρος του, ο οποίος έγραφε τις παρτιτούρες και οργάνωνε το πρόγραμμα. Αυτό ήταν πολύ χρήσιμο διότι η ορχήστρα είχε πολλά άτομα και χρειαζόταν κάποια οργάνωση.

Αρετή Κατιμέ (Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 17/9/2016)

Ποια ήταν η αφορμή να βρεθείτε στη σχολή του Αριστείδη Μόσχου;

Είχα παρακολουθήσει τηλεοπτικές εκπομπές με παραδοσιακά όργανα, όπως φλάουτο, πιάνο, κανονάκι και σαντούρι, από πολύ μικρή ηλικία. Το 1995, όταν ήμουν στην Α' Δημοτικού οι γονείς μου βρήκαν αυτό που ήθελα ουσιαστικά και έτσι με παρότρυναν να πάω στην Σχολή του Αριστείδη Μόσχου. Υπήρχε ένας άτυπος τρόπος εξετάσεων για να μπεις στη Σχολή. Ο Μόσχος μ' έβαλε να τραγουδήσω κάτι, ώστε να καταλάβει εάν έχω ή όχι καλή φωνή. Τραγούδησα το Ηπειρώτικο «Μενούσης», το «Αρχοντονιός παντρεύεται» και το νεοπαραδοσιακό «Κυνηγός που κυνηγούσε εις τα δάση μια φορά», όλα τραγούδια που μου τα είχε μάθει η γιαγιά μου. Για 3-4 χρόνια πήγαινα κάθε Πέμπτη και μετά κάθε Δευτέρα.

Στην Σχολή υπήρχε μια μεγάλη αίθουσα με 9 σαντούρια. Η αίθουσα αυτή είχε πολύ μεγάλες κουρτίνες, βελούδινες, πλουμιστές κι ωραίες, έτσι ώστε να αισθάνεσαι μια μεγαλοσύνη όταν βρίσκεσαι μέσα σε αυτόν τον χώρο. Σε ένα υπερυψωμένο σημείο της αίθουσας, στο κέντρο, βρισκόταν το σαντούρι του δασκάλου, το οποίο εμείς οι μαθητές απαγορευόταν να το αγγίζουμε. Μεταξύ των σαντουριών υπήρχε μια ιεραρχία. Ξεκινούσες από το μικρό σαντούρι, το μαθητικό, το οποίο ήταν στην γωνία. Στην αρχή τον δάσκαλο τον είχα απέναντι στο δεξί μου χέρι, ενώ τα επόμενα χρόνια πήγα στο σαντούρι απέναντι, τον έβλεπα δηλαδή στα αριστερά μου. Το σαντούρι αυτό ήταν πιο μεγάλο, πιο καλό και δεν ξεκουρδιζόταν εύκολα. Με αυτόν τον τρόπο ο Μόσχος ήθελε να έχουμε οπτική επαφή από όλες τις γωνίες με τα χέρια του. Στην πορεία του ο μαθητής, όσο περνούσε κάποια στάδια εξέλιξης, πήγαινε και καθόταν δίπλα του, όταν ο ίδιος τον καλούσε. Δίπλα του βρίσκονταν δύο σαντούρια κι εγώ έπαιζα στο αριστερό ή στο δεξί, ανάλογα σε ποιο προλάβαινα να καθίσω. Ο ίδιος με είχε καλέσει να καθίσω δίπλα του, που σημαίνει ότι πέρασα από την Α' ή Β' Δημοτικού στην Ε' που είναι και μια πιο δύσκολη τάξη. Στο υπερυψωμένο αυτό σημείο της αίθουσας υπήρχε κι ένα πιάνο και από την άλλη πλευρά ένα ντουλάπι στο οποίο τοποθετούσαμε μέσα τις μπαγκέτες μας. Οι περισσότεροι μαθητές όταν τελείωνε το μάθημα παρατούσανε τις μπαγκέτες τους όπου έβρισκαν. Εμένα μου άρεσε να τις ξευγαρώνω και να τις τακτοποιώ στο ντουλάπι. Ερχόταν ο δάσκαλος και ρωτούσε ποιος έφτιαξε τις μπαγκέτες. Εγώ όμως ντρεπόμουνα και ή δεν μιλούσα ή του έλεγα «όλοι μαζί κύριε Μόσχο». Κύριε Μόσχο τον φώναζα. Πετάγονταν όμως κάποιο παιδάκι και του έλεγε «η Αρετή τις έφτιαξε». Πάντοτε του έκανε εντύπωση που πρόσεχα τόσο πολύ τις μπαγκέτες και δεν τις παρατούσα.

Το μάθημα πως ήταν μαζί του: Είναι σημαντικό να δούμε την πορεία διδασκαλίας σε ένα άτομο που ξεκίνησε μαζί του από πολύ μικρή ηλικία.

Όσον αφορά την ύλη που μας δίδασκε. Αρχικά, τα πρώτα χρόνια δηλαδή, μαθαίναμε το «Σαμιώτισσα, Σαμιώτισσα πότε θα πας στη Σάμο» και αργότερα μας μάθαινε διάφορα Συρτά, το Συρτό Σύμης, τη Σούστα της Ρόδου κι ένα πολύ ωραίο ρουμάνικο σε ντο ματζόρε, το οποίο το είχαμε παίζει και στην εκπομπή της Ιφιγένεια Γιαννακοπούλου¹²⁷ κι εγώ τότε ήμουν το μαζούνι του. Ο δάσκαλος μας μάθαινε κλίμακες, δηλαδή ντο ματζόρε και μετά ρε μινόρε, εύκολοι χειρισμοί, όπως και μι χιτζάζ, φα χιτζάζ και ρε χιτζάζ. Τα χέρια ήταν δυο-δυο, ντο ρε αριστερό, μι-φα δεξί και αντίστοιχα απέναντι. Ο κύριος κορμός του μαθήματος ήταν χωρίς παρτιτούρες, δηλαδή είχαμε ή μια κόλλα ή ένα τετράδιο και εκεί γράφαμε τις νότες με ελληνικούς χαρακτήρες, δηλαδή λα σι ντο ρε μι κλπ. Δεν διαβάζαμε ποτέ παρτιτούρες. Εγώ ξεκίνησα να μαθαίνω παρτιτούρα όταν πήγα στο Ωδείο Αθηνών, με το πιάνο. Τα κομμάτια τα οποία μαθαίναμε να παίζουμε μας τα δίδασκε πάρτι-πάρτι, δηλαδή πρώτα την 1^η και την 2^η πάρτι, στο επόμενο μάθημα την 3^η πάρτι και μετά την 4^η πάρτι και στο τέλος ολοκληρώναμε. Τα έφτιαχνε μεν ο ίδιος αλλά δεν ασχολιότανε περισσότερο, ιδίως με μαθητές που δεν του κάνανε. Όλοι οι παλαιοί δάσκαλοι είχαν τέτοια αντίληψη, δηλαδή εάν τα έπαιρνε το παιδί του έδειχναν κάτι, όχι βέβαια όλα. Ποτέ του ο Μόσχος δεν τα έδειχνε όλα, κάτι που εγώ δεν θέλω να ακολουθήσω στην καριέρα μου και εύχομαι να μην το ακολουθήσουν και οι υπόλοιποι μουσικοί της δικής μου γενιάς. Ακόμη και στο κούρδισμα ο Μόσχος δεν μας τα έδειξε όλα και υπάρχουν ορισμένα πράγματα που δεν μάθαμε ποτέ. Για παράδειγμα το πώς κούρδιζε το δικό του σαντούρι, το οποίο είναι ειδικό στον ήχο, κατασκευής Ζαφειρόπουλου κάπου στις δεκαετίες '30-40.

Θυμάμαι όταν μας είχε μάθει τον Συρτό Σύμης, την Σούστα της Ρόδου, τον Γεραγότικο και την Ιτιά, σε λα μινόρε, ήταν ωραίος χειρισμός για εμάς. Όμως τα μπάσα σχεδόν δεν υπήρχανε. Δίναμε μόνο μέτρα, αλλά ούτε λόγος για αρμονία, μόνο μελωδία. Αυτό ήταν τεράστιο πλήγμα για εμένα, δεδομένου ότι αργότερα κατάλαβα ότι ήταν σαν να μην ξέρω μουσική και σαν να μην ξέρω να παίζω. Χωρίς αρμονία δεν γίνεται. Έτσι αργότερα έκανα μεγαλύτερο αγώνα ώστε να καταλάβω πως λειτουργεί η, ας την πούμε, «παραδοσιακή αρμονία». Η τεχνική που μας μάθαινε ήταν δύο-δύο, ρουμάνικη γενικά, μόνο που οι Ρουμάνοι δεν παίζουν σαντούρι, αλλά τσίμπαλο.

Σχετικά με την τεχνική και την αυστηρότητα του Μόσχου. Ξεκίνησα να κάνω μαθήματα μαζί του λίγο καιρό πριν φύγει. Η τακτική του ήταν πολύ συγκεκριμένη και την απαιτούσε με αυστηρότητα. Σύντομα όμως αντιλήφθηκα ότι είχα μείνει αρκετά πίσω και καταλάβαινα ότι θέλω να μάθω να παίζω καλά σαντούρι. Έτσι άρχισα να μελετώ και να αλλάζω, να αποκτώ

---

¹²⁷ Βλέπε την εκπομπή στο link <https://www.youtube.com/watch?v=CnZWxnnoHBc> (τελ. ενημ. 20-4-17).

πιο ρώσικο στυλ στο παίξιμό μου, διαφορετικό από αυτό που μας είχε δείξει εκείνος. Παραξενεύτηκε και με ρωτούσε γιατί τοποθετώ κατ' αυτόν τον τρόπο τα χέρια μου, ενώ δεν μου το είχε δείξει έτσι. Εγώ τότε του απαντούσα, ότι ήθελα να δοκιμάσω και κάτι διαφορετικό και προσπαθούσα να δικαιολογηθώ. Κατά βάθος αυτή μου η πρωτοβουλία, να αλλάξω δηλαδή την τοποθέτηση των χεριών μου, δεν του άρεζε καθόλου. Η καθιερωμένη τεχνική του ήταν σε σχέση με το πόσο ανοικτό ήταν το όργανο, τόσο έπρεπε να είναι και τα χέρια σου. Ένας τελείως ρουμάνικος τρόπος, όπως και οι μπαγκέτες έπρεπε να είναι όπως τις παίζουν οι Ρουμάνοι. Έχει διαφορά το ένα με το άλλο στυλ. Έχει και τα καλά του φυσικά το στυλ το οποίο μας δίδασκε ο Μόσχος και είναι πολλά πράγματα που έχω μάθει από αυτόν και δεν τα έχω εγκαταλείψει, όμως υπάρχουν κι άλλα τα οποία δεν γινόταν να μην τα εγκαταλείψω. Ας πούμε θέλεις να παίζεις δέκατα έκτα και πρέπει να κάνεις ένα απλό φινάλε. Δεν γίνεται όμως να το κάνεις με το ένα χέρι.

Ο δάσκαλος δεν μας έκανε ποτέ ασκήσεις και μας έκανε μόνο τις τέρτσες κατιούσα και ποτέ ανιούσα. Ουσιαστικά μας έκανε μόνο αρπισμούς και όχι ασκήσεις ταχύτητας, παρόλο που ο δάσκαλος έπαιζε με ταχύτητες και μάλιστα πολύ καλά. Εγώ όμως εάν προσπαθήσω να παίζω αυτά που έπαιζε εκείνος και παρόλο που έχω τεχνική δεν θα τα παίζω τόσο καλά. Ο Μόσχος είχε κάτι στο παίξιμό του που τον έκανε ξεχωριστό. Αυτή ήταν και η μαγκιά του. αυτό το κάτι όμως δεν μας το έδειξε, δεν μας το πέρασε ποτέ του, αλλά το κράτησε για τον εαυτό του. Δεν το έδειξε σε κανέναν μαθητή, ούτε στον πιο ξεχωριστό. Εμένα όταν πρωτοπήγα στη Σχολή, τα πρώτα μου μαθήματα στο σαντούρι μου τα έδειξε η Ελένη Φίλιππα. Ήμουν πολύ μικρούλα και δεν θα μπορούσα να έχω έναν δάσκαλο 70 ετών, δεν ήταν δυνατόν ο Μόσχος να ασχοληθεί με ένα τόσο μικρό και αρχάριο παιδάκι. Η Ελένη μου έδειχνε πράγματα όπως κι εκείνος. Το παίξιμο της εξάλλου έχει μια γλυκύτητα και είναι ευγενικό πολύ. Έχω συναντήσει και άλλους οργανοπαίκτες οι οποίοι βγήκαν από τη Σχολή του Μόσχου ή έκαναν μόνο κάποια μαθήματα εκεί, όπως ο Κατσιγιάννης, ο οποίος δεν έχει καμία σχέση με τον δάσκαλο. Και ο Κατσιγιάννης όμως αποχώρησε νωρίς από την Σχολή μιας και ο Μόσχος δεν του έδειχνε όλα όσα ήθελε. Κατόπιν δημιούργησε την δική του πολύ ξεχωριστή Σχολή, την Εστουδιαντίνα.

Το δικό μου παίξιμο θεωρώ ότι είναι μελωδικό και ότι έχω πάρει και στοιχεία και από τον Κατσιγιάννη, μιας και για κάποιο διάστημα έπαιζα με την Εστουδιαντίνα. Φυσικά έχω κρατήσει πολλά στοιχεία από τον Μόσχο, αλλά και από την δασκάλα μου την Αγγελική Κατσιδά.

Στην Σχολή στα τελευταία πια, όταν πήγαινα ο Μόσχος μ' έβαζε να δείχνω σε αρχάριους και σε μικρότερους, ενώ εκείνος είχε σταματήσει πλέον να μου δείχνει. Αυτό κατά την γνώμη δεν είναι ούτε σώφρων ούτε σωστό. Πολλοί συνεργάτες του μπορούν να το διαβεβαιώσουν,

όπως για παράδειγμα και ο Κλέαρχος Κορκοβέλος, ο οποίος παίζει τσίμπαλο. Αυτό το οποίο δεν κατάφερε ο δάσκαλος, ήταν να φτιάξει μια σχολή όπου το ίδιο το παιδί να λέει τι είναι sos για αυτό και τι θέλει να μάθει επιπλέον ώστε να παίζει καλό σαντούρι. Ο Μόσχος επειδή είχε παίζει με τον Μαρκόπουλο, γνώριζε πολλά κομμάτια που ήτανε sos, αλλά αυτά δεν τα έδειξε ποτέ και σε κανέναν. Όχι μόνον τα κομμάτια από την Κρήτη, αλλά και από άλλα μέρη. Και τα γνώριζε διότι ήταν για πολλά χρόνια στο Λύκειο Ελληνίδων. Τα χορευτικά συγκροτήματα αποτελούν μάθημα για εμάς και μας βοηθάνε να φτιάξουμε ρεπερτόριο, πράγμα πολύ σημαντικό, μιας και μας βοηθούν στο να αποκτήσουμε ταυτότητα. Ο Μόσχος ήταν στο Λύκειο Ελληνίδων αρμόδιος για το ρεπερτόριο των Δωδεκανήσων και μας μάθαινε σκοπούς από εκείνα τα μέρη.

Το τραγούδι «Σ' αγαπώ γιατί είσαι ωραία» ήταν δικό του πιστεύετε;

Όσον αφορά το τραγούδι «Σ' αγαπώ γιατί είσαι ωραία», γνωρίζουμε ότι δεν είναι δικό του, αλλά το κατοχύρωσε ο ίδιος, διότι όταν το άκουσε να το παίζουν κάποιοι, το ηχογράφησε πρώτος και στη συνέχεια έλεγε ότι είναι δικό του. Εκείνα τα χρόνια δεν υπήρχε δυνατότητα όλα τα παραδοσιακά τραγούδια να είναι ηχογραφημένα. Η μελωδία αυτή είναι Σεφαραδίτικη, όπως και του τραγουδιού «Μια βοσκοπούλα αγάπησα» που είναι Σεφαραδίτικη Εβραϊκή.

Ο Μόσχος κατάφερε η Σχολή του να γίνει κρατική, κρατώντας όμως εκείνος την διεύθυνσή της. Από αυτή τη Σχολή έχουν βγει πολύ καλοί μουσικοί. Εγώ δε στάθηκα πολύ τυχερή.

Ο δάσκαλος δεν ήταν υπέρ των πτυχίων και ούτε είχε σπουδάσει αρμονία. Οι παλιοί που δεν είχαν ως επί τω πλείστον σπουδάσει κουβαλούσανε πολλά απωθημένα. Ο ίδιος σε συνεντεύξεις του λέει ότι κάποτε πήγε στον μαέστρο μιας ορχήστρας και ζήτησε παρτιτούρες για να παίζει. Εμάς όμως δεν μας έμαθε πότε να διαβάζουμε παρτιτούρα, που κατά την γνώμη σημαίνει ή ότι ήξερε και δεν μας έδειχνε ή ότι δεν ήξερε καθόλου. Ότι όμως από τα δύο κι αν ισχύει δεν ήταν σωστό. Εμείς δεν το είδαμε ποτέ να διαβάζει ή να παίζει με παρτιτούρα.

Κάθε Τετάρτη στη Σχολή είχαμε πρόβα και εκείνη την ημέρα γινόταν και οι ακροάσεις νέων μουσικών και νέων τραγουδιστών, καθώς επίσης και για συμμετοχές στην χορωδία της Σχολής. Ο Μόσχος προσπαθούσε πάντοτε να έχει συνεργασία με πολύ καλές τραγουδίστριες, που όμως εκείνος τις καλούσε και όχι το αντίθετο. Οι βασικές εξαιρετικές τραγουδίστριες της ορχήστρας του ήταν η Μαρία Σουλτάτου και η Νάντια Καραγιάννη. Αυτός τις καλούσε, μιας και αυτός έκλεινε όλες τις δουλειές.

Αυτό το οποίο δεν είναι ευρέως γνωστό, δεν αναφέρεται πουθενά και που κι εγώ το έμαθα πολύ αργότερα, είναι ότι η Σχολή δημιουργήθηκε μαζί με τον Δημήτρη Λάγιο¹²⁸¹²⁹, έναν συνθέτη ο οποίος έφυγε πολύ νωρίς. Ο Λάγιος προσπαθούσε τότε να συγκεντρώσει και να καταγράψει όλες τις καντάδες της Ζακύνθου, τόπος καταγωγής του. Έτσι μαζί με τον Μόσχο ίδρυσαν αυτή τη Σχολή, ώστε να υπάρξει και συνέχεια. Την δεκαετία του '80 ήταν αδιανόητο να έχεις παραδοσιακή σχολή. Η Ελλάδα βρισκότανε υπό την επήρεια των «σκυλάδικων» με την κακή έννοια του όρου, των ντίσκο και το ΠΑΣΟΚ προέβαλε συνέχεια την ύπαρξη χρήματος. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα δεν χωρούσαν τα κλαρίνα ή τα βιολιά ή τα Κρητικά, όπως τώρα που είναι στην μόδα. Όλοι όσοι ήταν μη Αθηναίοι ή όσοι δεν είχαν γεννηθεί στην Αθήνα θεωρούνταν «βλάχοι», από την Πελοπόννησο έως την Θράκη. Μέσα σε αυτό το κλίμα δεν μπορούσες να δημιουργήσεις κάτι παρόμοιο με αυτό του Μόσχου. Γι' αυτόν τον λόγο θεωρώ ότι έκανε μια πολύ βαθιά τομή, διότι και από την επαρχία είχε έρθει και μέσα στην Αθήνα επέλεξε να δημιουργήσει κάτι που αναφερόταν στην παράδοση, κόντρα στο ρεύμα του καιρού. Πάλεψε με πολλά κατεστημένα της εποχής και ακόμη πάλεψε και με ένα όργανο όπως το σαντούρι, που δεν είναι βιολί ή κλαρίνο που το γνωρίζουν όλοι. Το σαντούρι ήταν ο μόνος που το έπαιζε, ήταν περίεργο σαν όργανο και για αυτό περίμενε με αγωνία το πότε θα βγει στην τηλεόραση. Όταν πρωτοεμφανίστηκε στην τηλεόραση τότε άρχισε κι ο κόσμος να αναρωτιέται ποιο είναι αυτό το όργανο. Ο Μόσχος είχε καταγωγή από το χωρίο μου και κατόπιν η οικογένεια του μετακόμισε στο Αγρίνιο. Είχε τσιγγάνικη καταγωγή, αλλά ήταν πολύ εξευγενισμένοι.

Λίγο πριν φύγει σε μια συναυλία στα «Δημήτρια» στο άλσος του Παναγούλη στον Άλιμο, παίζαμε ένα γρήγορο έργο. Τότε ήμουν περίπου 11 ετών. Ο Μόσχος δεν ήθελε να χορεύει ο κόσμος. Ήταν προσβλητικό για εκείνον. Κάποια στιγμή, σε αυτό το γρήγορο κομμάτι, σηκώθηκαν κάποιες κυρίες για να χορέψουν. Η σύζυγός του, η κυρία Αγγελίκα, ήταν σε μια γωνία και παρακολουθούσε. Μόλις είδε τις κυρίες του έκανε νόημα και ο δάσκαλος επιτόπου άλλαξε το τραγούδι και έπαιζε ένα καθιστικό της τάβλας. Ήταν πολύ επιλεκτικός και δεν ήθελε οι συναυλίες του να φαίνονται σαν «διασκέδαση». Είχε περάσει πολλές δυσκολίες σε αυτήν την δουλειά και δεν ήθελε ο κόσμος να το βλέπει σαν πανηγύρι, στο οποίο θα πάει μόνο για να χορέψει. Ήθελε μέσα από την παράδοση να δημιουργεί συναυλίες και όχι πανηγύρια μόνο για διασκέδαση και για χορό. Από την άλλη πλευρά όμως έπαιζε και σε πανηγύρια. Είχαμε

---

¹²⁸ 1952-1991

¹²⁹ Αφιέρωμα στον Δημήτρη Λάγιο, στην Κεντρική Σκηνή της Στέγης Γραμμάτων & Τεχνών (<https://www.youtube.com/watch?v=ksdMFOdur10>)

πάει και μαζί μια Καθαρά Δευτέρα, στην Αγία Βαρβάρα, στην περιοχή του Μανώλη Αγγελόπουλου. Εγώ και έπαιζα και μετά χόρεψα, όπως έκανε και όλος ο κόσμος και δεν είχε θέμα ο Μόσχος με αυτό, ίσως επειδή ήξερε εκ των προτέρων ότι παίζουμε σε μια γιορτή. Ενώ σε άλλου τύπου εκδηλώσεις δεν το συζητούσε καν. Άλλαξε το πρόγραμμα προκειμένου να μην μπορέσει να χορέψει ο κόσμος.

Ο δάσκαλος προτιμούσε περισσότερο τις κοπέλες που πήγαιναν να μάθουν σαντούρι. Δεν γνωρίζω πόσο καλό ήταν για τις ίδιες, διότι εγώ ήμουν μικρούλα όταν πήγα να μάθω σαντούρι. Στις συναυλίες του δεν ακολουθούσαν όλοι οι μαθητές. Ήταν επιλεκτικός, αν και από την άλλη δεν ήταν και τόσο επιλεκτικός. Ήθελε όμως πάντα να έχει μαζί του τον καλύτερο για να παίζει μαζί του, αλλά κοιτούσε και τι τον βόλενε κάθε φορά. Αυτή ήταν η λογική του. Στις συναυλίες του ήταν μια ορχήστρα όπου δεν υπήρχε μαέστρος. Θυμάμαι από τα δεξιά έπαιζε ένα μπουζούκι, μια κιθάρα, όλα τα ανοικτά όργανα και από τα αριστερά έπαιζαν τα κρουστά όργανα και από πίσω έπαιζαν τα βιολιά και τα πνευστά, με παραλλαγές. Και πάντοτε υπήρχε στην ορχήστρα ακορντεόν, τζουράς, μπαγλαμάς και κλαρίνο. Το κλαρίνο βέβαια δεν έκανε ότι ήθελε. Οι κλαρινιτισήδες συνήθως έχουν μια δική τους κατηγορία σκέψης. Όμως στην ορχήστρα του Μόσχου έπρεπε να κάνουν ότι έλεγε εκείνος.

Πείτε μας μερικά ονόματα νέων μουσικών τότε που συνεργάστηκαν μαζί του.

Ένας πολύ καλός οργανοπαίκτης, ο Πάνος Πλαστήρας, που σήμερα παίζει με την Γωγώ Τσαμπά, είχε συνεργαστεί με τον Μόσχο. Είχε έρθει και στη Σχολή για να μάθει να παίζει συγκεκριμένα κομμάτια, τα οποία δεν μπορούσε να τα μάθει αλλού. Η Ζωή Τηγανούρια επίσης συνεργάστηκε με τον Μόσχο, αλλά όχι για πολύ, μιας και ήταν πολύ «αρβάλα» και δεν μπορούσε να μπει σε αυτήν την κατηγορία, δηλαδή να παίζουν όλοι και τα 20 άτομα στο περίπου. Δεν μπόρεσε να αντέξει. Η Γλυκερία επίσης συνεργάστηκε για μεγάλο διάστημα μαζί του και στον Μόσχο οφείλεται ότι ο κόσμος την αγάπησε μέσα από τα Σμυρναϊκά. Η Γλυκερία και ο άντρας ο Στέλιος Φωτιάδης είναι άνθρωποι που γνωρίζουν πολλά για τον Μόσχο. Επίσης και η Κατερίνα Στανίση συνεργάστηκε με τον δάσκαλο, όπως και ο Μπαγιόκης από την Μακεδονία. Ο Μόσχος ήταν ένας περίεργος άνθρωπος και αυτό δήλωνε και το σουλούπι του, με την καμπούρα από το συνεχές παίξιμο. Μέσα σε λίγα χρόνια κατάφερε να κάνει πάρα πολλά πράγματα, με πολύ δουλειά. Έκανε πολύ δισκογραφία, έπαιζε με πολύ σημαντικούς καλλιτέχνες όπως ο Μαρκόπουλος και ο Λεοντής. Πολύ σημαντική ήταν και η συνεργασία που είχε κάνει με την Πρωτοψάλτη, μετά την Γλυκερία. Τότε η Πρωτοψάλτη τραγούδησε το «Βενζινάδικο» και το «Σ' αγαπώ γιατί είσαι ωραία», όπου ουσιαστικά εκείνη το έκανε τόσο

πολύ γνωστό. Η συνεργασία αυτή έδειξε ότι το σαντούρι υπάρχει στα βαλκάνια. Συνεργάστηκε ακόμη στην την Πολιτιστική Πρωτεύουσα Θεσσαλονίκης το 1997, με τον Γκόραν Μπρέγκοβιτς, όπου δώσανε μια συναυλία μαζί με την Συμφωνική της Σερβίας, στην οποία συμμετείχε και ο Νταλάρας. Τότε για ένα συγκεκριμένο ταξίδι (το τραγουδάει η Αρετή), ένα μινόρε, τον πλήρωσαν 7.000.000 δραχμές. Και αργότερα στη σάλα της Σχολής του, η οποία ήταν τόπος συγκέντρωσης, διηγιόταν αυτήν την ιστορία και υποστήριζε ότι μπορούσε να τους έπαιρνε πολύ περισσότερα χρήματα. Αυτό το ταξίδι το θυμάμαι σαν όνειρο, γιατί παρακολουθούσαμε με την μητέρα μου τηλεόραση την ET2 και ξαφνικά είδαμε τον Μπρεγκοβιτς, τον Νταλάρα και τον Μόσχο.

Όταν διαπίστωνε ότι τα έπαιρνες γρήγορα, σε πήγαινε μέχρι ένα σημείο και μετά με τον τρόπο του σε έβαζε στην γωνία. Και αυτό μάλλον το είχαν όλοι οι παλιοί. Δεν τον κατηγορώ, αλλά σε μένα και σε κάποιους άλλους μαθητές θα μπορούσε να είχε δείξει περισσότερα πράγματα, αλλά δεν το ήθελε κατά βάθος. Αυτό το λένε κι άλλοι, όχι μόνο εγώ. Και όπως βλέπεις το αναφέρω συχνά γιατί ήταν κάτι που μας έλειπε όλους. Παίζουμε στο σαντούρι από διάφορους τόνους οι οποίοι είναι εύκολοι, δηλαδή με Μι χιτζαζ, Ρε χιτζαζ ή το δύσκολο Ντο χιτζαζ. Δεν μας έδειχνε τις δυσκολίες, δεν επέμενε στις δυσκολίες, να σου πει «θα κάνουμε αυτό το τραγούδι από Ντο, από Ρε και από Μι, ή από Μι Ρε Ντο». Γιατί το Μι είναι πιο εύκολο, το Ρε είναι πιο δύσκολο και το Ντο ακόμη πιο δύσκολο. Επίσης δεν μας έβαλε ποτέ να παίζουμε μεσοφωνίες, υποδιαίρεσει, Ρε δίεση, Σολ δίεση, οπότε όλα αυτά όταν έφυγε πια δεν μπορούσα να τα μάθω, υπήρχανε πολλά κενά. Πηγαίνεις να παίζεις με έναν τραγουδιστή, ο οποίος σου λέει ότι εκείνη την ημέρα είναι κρυωμένος και πρέπει όλο το πρόγραμμα να βγει μισό τόνο κάτω. Αυτό εγώ δεν μπορούσα να το κάνω στην αρχή. Τώρα λίγο τα βολεύω, αλλά τότε ήμουν ένα κουτάβι και έπαιζα έτσι για 6 χρόνια. Την εποχή εκείνη βέβαια δεν μπορούσα να αντιληφθώ τις ελλείψεις μου και θεωρούσα ότι ξέρω να παίζω. Αυτό όμως αποδείχτηκε μια ψευδαίσθηση, την οποία όμως σου την δημιουργούσε ο Μόσχος, μάλλον επίτηδες για να νομίζεις ότι είσαι χρήσιμος και ότι ξέρεις και ότι μπορείς να ανταπεξέλθεις σε αυτό που έκανε εκείνος, ώστε γι αυτό βρίσκεσαι στην ορχήστρα. Κάτι που τελικά δεν ίσχυε. Λίγο πριν πεθάνει είχα απόφαση ότι δεν θα μου έδειχνε άλλη μουσική, γιατί για τα δικά του δεδομένα είχα ήδη μάθει πολλά. Ήταν σαν να σε πήγαινε μέχρι ένα δωμάτιο που ήταν σκοτεινό και απλώς σου άνοιγε τα μάτια, αλλά το δωμάτιο εξακολουθούσε και ήταν σκοτεινό, παρόλο που εσύ είχες τα μάτια σου ανοικτά.

Ο τρόπος που ο Μόσχος «έπαιρνε» τις φωνές, ήταν αριστουργηματικός. Για παράδειγμα για να παίζει ένα τσάμικο. Αυτό εγώ δεν θα το πετύχω ποτέ στη ζωή μου, όσο και να μελετήσω ή να τον ακούω από το πρωί μέχρι το βραδύ.

Όσον αφορά τα ταξίμια, σε όλες τις περιπτώσεις σου έλεγε να κοιτάς πως το κάνει εκείνος, πως τοποθετεί τα χέρια του. Δεν σου έλεγε δηλαδή 2-2-3 ή 2-1-1-1, αλλά κοιτά τα χέρια μου. Και φυσικά αυτά που έπαιζε εκείνος, στην περίπτωση που προσπαθήσουμε εμείς να τα παίζουμε νότα-νότα δεν θα είναι τα ίδια.

Ξέραμε ότι ο πατέρας του είχε ένα Καφέ Αμάν και ένα Καφέ Σαντάν στο Αργίνιο. Εκεί ξεκίνησε το σαντούρι σε ηλικία 7-8 χρονών και έπαιζε στα μαγαζιά του πατέρα του, ενώ από τότε είχε αυτό το μεγάλο σαντούρι. Εκεί γνώρισε και τον Ρουμάνο δάσκαλό του και την δεύτερη γυναίκα του, την κυρία Αγγέλικα. Ο τρόπος παιζιματός του έμοιαζε πολύ σαν να ήταν αυτοδίδακτος, σαν να μην διδάχτηκε ποτέ από τον Ρουμάνο ή ήξερε να παίζει κι άλλα όργανα, πράγμα που εμείς αγνοούσαμε. Όταν ξέρεις να παίζεις κι άλλα όργανα είσαι καλύτερος μουσικός. Και αυτό το λέω διότι ο Μόσχος έπαιζε κάποια πράγματα με αναστροφή. Η αναστροφή πάντοτε γλυκαίνει ή στην κιθάρα ή στο πιάνο. Ή έπαιζε λοιπόν με αναστροφή ή ήταν απλά ο δικός του τρόπος παιζιματος. Αν τον άκουγες να παίζει ένα κλέφτικο, για παράδειγμα, ο τρόπος που το τραγουδάει και ο τρόπος που το παίζει είναι Φα χιτζαζ, δεν είναι δηλαδή κάτι δύσκολο, είναι να απορείς όμως. Όταν εγώ βάζω το ηχογράφημα και παίζω από πάνω τις νότες μόνη μου δεν είναι το ίδιο. Δεν ξέρω πως γίνεται αυτό δεν θέλω να ωραιοποιώ τα πράγματα. Ίσως ήταν και το ηχείο του οργάνου του που βοηθούσε. Ίσως ήταν και οι μπαγκέτες του.

Ποτέ δεν μας έδειξε πώς να φτιάχνουμε μια μπαγκέτα, ούτε πώς να κουρδίσουμε το όργανο. Όταν ήθελες να κουρδίσεις το όργανό σου, σου έλεγε να του το πας μια Τετάρτη και να το πάρεις σε μια εβδομάδα. Δεν υπήρχε περίπτωση να μάθεις.

Είχε κάποιες κόντρες με τον Βασιλόπουλο, τον Κόρο, με τον Κατρατάσο, τον Τσίμπα, τον Μπινταγιάλα. Ο Μόσχος ήταν πάντοτε πολύ μελετημένος όσον αφορά τον αντίπαλό του και ήξερε πώς να τον «πολεμήσει». Ήξερε για παράδειγμα πως παίζει ο Παπαδέας ή η «Ράνια» και εντόπιζε τα σημεία που υστερούσαν. Σαν μια παρτίδα σκάκι, όπου γνωρίζεις τα τρωτά σημεία του άλλου και ενώ όλα τα άλλα είναι πολύ καλά, εσύ εμμένεις στο ότι δεν μπορεί να σε νικήσει. Μετά από λίγο τους έλεγε ότι δεν παίζεται έτσι και σου έδινε κάτι για να ακούσεις, όπως μια παλαιότερη ηχογράφηση της Ρόζας ή της Παπαγκίκα. Σωστό ήταν πάντοτε αυτό που έλεγε εκείνος.

Είχε επίσης εμμονή με τους στίχους τους οποίους τους έγραφε πάντοτε μόνος του. Άκουγε από κασετοφωνάκι, τα έγραφε και μετά τα έδινε στην γραμματέα του να τα γράψει στην γραφομηχανή για να είναι καθαρογραμμένα. Όσες φορές μπήκα στο γραφείο του πάντα θα ασχολιόταν με κάτι τέτοιο και ποτέ δεν χαζολογούσε.

Ο Φώτης Τσιλιπάνος, οποίος ήταν μπάρμπα της μητέρας μου, μας έλεγε το πόσο χοντροί τζογαδόροι ήταν, ο ίδιος του ο Μόσχος και η γυναίκα του. Όπως επίσης το τι «χαρτούρα» μάζευε όταν κάποιος του ζητούσε να παίξει κάποιο κομμάτι. Όλα αυτά τα άκουγα, αλλά ήμουν μικρή και δεν καταλάβαινα τι ακριβώς σήμαιναν.

Ο Μόσχος σου έφτιαχνε μια συγκεκριμένη ταυτότητα, η οποία όμως δεν είχε να κάνει με το παίξιμο, αλλά είχε να κάνει με τις ιδέες σου. Δηλαδή ποιος είσαι, γιατί παίζεις αυτή την μουσική και αυτό άλλες γινόταν με επιβολή κάποιων πραγμάτων. Δηλαδή ξεχώριζε και σου έλεγε αυτό είναι παραδοσιακό, αυτό είναι νεοδημοτικό, αυτό είναι φολκλόρ ή αυτό μπορεί να είναι νεοδημοτικό είναι όμως καλό. Έβαζε τα πράγματα σε κουτάκια στο μυαλό του. Όταν έφυγε ο δάσκαλος είχα στεναχωρηθεί πολύ, γιατί ήταν σαν να έχανα το όργανο που αγαπούσα τόσο πολύ. Είχα όμως καταλάβει ότι μου άφησε κληρονομιά την ταυτότητά μου, η οποία δεν πρόκειται να μ' εγκαταλείψει ποτέ. Δηλαδή ότι και να τραγουδήσω, ότι και να κάνω και σαντούρι να μην παίζω, ξέρω ότι αυτό που κάνω είναι από αυτήν την Σχολή. Και αυτό το παρατηρείς και σε άλλους μουσικούς όπως τον Κώστα Μήτσιο, ο οποίος παίζει στο «Ποντίκι» ένα ρεμπετάδικο στην Κυψέλη, στην Ελένη Φίλιππα, στον Μάνο Χανιοτόπουλο, στον Ανδρέα Κατσιγιάννη και στον Μιχάλη Δανιά ο οποίος έπαιζε με τον Τσέρτο και την Φίλιππα. Δεν είναι τυχαίο που ο Κατσιγιάννης δημιούργησε την Εστουδιαντίνα μετά από τη Σχολή του Μόσχου. Σημαίνει ότι έχει μια συνέχεια. Δυστυχώς δεν έχουμε κάτι περισσότερο από τον Μόσχο, μόνο ελλειπίες ηχογραφήσεις. Μπορεί να είχαν κάνει κάποιο δίσκο και να κυκλοφορούσε στη μόνο Γαλλία και εδώ να μην είχε έρθει ποτέ. Υπήρξαν τέτοιες περιπτώσεις.

Όταν είχε γίνει ο σεισμός στην Αθήνα, το κτίριο που στεγάζονταν η Σχολή δεν ήταν ασφαλές και ο Δήμος Χολαργού έδωσε κάποιες αίθουσες για να συνεχιστούν εκεί τα μαθήματα. Την εποχή εκείνη είχε πει στην μητέρα μου ότι κάποια στιγμή θα έφευγε, αλλά η Αρετή της θα πήγαινε πολύ μπροστά και όταν το σκέφτομαι αυτό μετά από τόσα χρόνια ταράσσομαι.

Υπάρχει μια προπολεμική γενιά, αυτή με τον Κόρο, τον Σαραγούδα, τον Μόσχο, τον Βασιλόπουλο, τον Καρατάσο και άλλους αυτού του είδους που έχουν αφήσει σε εμάς κάτι που δεν θα πετύχουμε ποτέ. Έχουν αφήσει ένας ύφος πολύ συγκεκριμένο, το οποίο είναι αποδεκτό από τον κόσμο. Παρόλο που μεταξύ τους μπορεί να μην παίζανε τις ίδιες νότες, γιατί στη μουσική να μην μπορεί να έχεις παρτιτούρα, αλλά ο καθένας παίζει όπως θέλει, επειδή είναι λαϊκή μουσική. Απόδειξη είναι οι «Ιμάμ Μπαϊλντί», οι οποίοι παίζουν τραγούδια της λαϊκής μουσικής και όταν λίγο τα αλλάζουν ο κόσμος επανέρχεται. Αυτοί οι άνθρωποι έχουν αφήσει κάτι που εμείς οι νεότεροι ίσως δεν το πετύχουμε ποτέ, όσες παρτιτούρες και να γράψουμε, όσες πρόβες και να κάνουμε, εκείνοι ήταν «τακίμι», ήταν ομάδα. Εμείς τώρα είμαστε πιο

δύσκολα, αν και αυτό θα το δείξει ο καιρός. Οι παλαιοί είχαν περισσότερες δυσκολίες από εμάς. Εμείς για παράδειγμα εάν θέλουμε να μάθουμε ένα τραγούδι θα αγοράσουμε το cd ή θα το βρούμε πολύ παλιά στο YouTube σε ότι εκτέλεση θέλουμε, θα γράψουμε τους στίχους, θα το μελετήσουμε και θα είναι έτοιμο. Εκείνοι όμως τότε μάθαιναν δύσκολα την μουσική, αλλά είχαν μεράκι, είχαν κέφι και πραγματικό πάθος. Εγώ σήμερα παραπονιέμαι γιατί μου είναι δύσκολο πια να σηκώνω το σαντούρι με ένα πρόβλημα που έχω στα χέρια μου, εκείνοι όμως ποτέ δεν παραπονιόντουσαν και μπορεί να πήγαιναν 3 μέρες δρόμο με τα πόδια, για να παίξουν σε έναν γάμο, κουβαλώντας τα όργανα στην πλάτη τους. Εμείς με την πρώτη δυσκολία λυγίζουμε. Έχουμε δε καλύτερη τεχνική, καλύτερα μέσα και καλύτερη ηχητική. Ηχητική τότε δεν υπήρχε καν.

Ο Μόσχος μπορεί να αγαπούσε τα χρήματα και να τους τα «έπαιρνε χοντρά», όμως ποτέ δεν θα συνεργαζόταν με κάποιον που δεν ήταν αντάξιος τους και ποτέ δεν θα δημιουργούσε κάτι φθηνό μόνο για το χρήμα. Κάποιοι καλλιτέχνες έγραψαν νεοδημοτικά και έπαιζαν σε μαγαζιά, ενώ ο Μόσχος ήταν πολύ αυστηρός απέναντι σε αυτό και δεν το έκανε ποτέ. Συνέχιζε απλά την παραδοσιακή μουσική. Υπάρχουν πολλοί παλιοί καλλιτέχνες οι οποίοι έχουν οικειοποιηθεί το 80% των παραδοσιακών τραγουδιών και πληρώνονται για αυτά από την ΑΕΠΠ. Όταν έρχεται η ΑΕΠΠ και ζητάει λίστα τραγουδιών που θα παίζεις, όταν τους λες ότι είναι παραδοσιακά σου απαντάνε ότι δεν είναι και θα τα βρουνε. Αυτό έχει συμβεί και με τα νησιωτικά τραγούδια και με τα Ποντιακά και με τα Κρητικά. Σε αυτό ο Μόσχος ήταν πολύ αυστηρός.

Μελετούσε πολύ τις παλιές τραγουδίστριες και ποτέ δεν έπαιζε κάτι χωρίς να το έχει μελετήσει πολύ καλά. Γνώριζε την θέση του, γνώριζε τον σκοπό του και τι πρέπει να κάνει. Δεν έκανε ποτέ εκπώσεις. Εμείς σήμερα με την πρώτη οικονομική δυσκολία εύκολα μπορούμε να πούμε και ένα ναι παραπάνω. Ενώ εκείνος ποτέ. Σεβόταν την παράδοση και σου έλεγε ότι εάν σου αρέσει το κομμάτι, έτσι παίζεται. Πάντοτε ένα κομμάτι το έπαιζε ίδια και στην δισκογραφία στο στούντιο και στις εκδηλώσεις και στη Σχολή, πάντοτε με τις ίδιες νότες. Σε κάποια εκδήλωση που έπαιζα με τον Κώστα Μήτσιο, ο οποίος παίζει μπουζούκι, κιθάρα, ζουρά και τραγουδάει, παίζαμε το «Πάντοτε παντοτινα» χιτζαζ και ξαφνικά συνειδητοποιήσαμε ότι παίζαμε τις ίδιες νότες, χωρίς προηγουμένως να έχουμε κάνει κάποια πρόβα. Μετά από τόσα χρόνια λοιπόν κι εμείς παίζαμε αυτό το κομμάτι το ίδιο. Με την ίδια δομή, τους ίδιους στίχους, ίδια για μένα χέρια και ίδιο σολάρισμα για εκείνον. Υπάρχει ένας καρσιλαμάς Μεγαρίτικος, τον οποίο ο Μόσχος τον έλεγε «καρσιλαμά του Βύζα» δηλαδή από το Βυζάντιο και έπαιζε από μι χιτζαζ, τις 3 πάρτες του και την 4^η και την 5^η πάρτι δεν μας τις έπαιζε ποτέ, οπότε δεν τις ξέρουμε ούτε εμείς, ούτε κανένας άλλος. Είχε καθιερώσει την δική

του εκδοχή σε αυτό το κομμάτι και όταν έπαιζα με τον Κοτσίνη αυτόν τον καρσιλαμά, ο Κοτσίνης τον έπαιξε από λα κι εγώ από μι. Βέβαια το να παίζεις με τα κλαρίνα είναι τελείως διαφορετικό, είναι άλλη σχολή και δεν σου φτάνει μια ζωή για να μελετάς. Όταν ο Κοτσίνης έπαιξε αυτές τις δύο πάρτες τότε κατάλαβα πως παίζεται το κομμάτι αυτό.

Θα μου μείνει ανεξίτηλο το ύφος του Μόσχου, το παίξιμό του και τα ταξίμια του. Αλλά δυστυχώς αυτά ήταν μόνον για εκείνον. Ήταν μελωδικός και δεν του άρεσε να είναι σφικτός. Ο Παπαδέας ήταν σκληρός, τον Κατσιγιάννη τον σεβόταν και τον Κορκοβέλο τον έβλεπε λίγο περιπαικτικά ή γιατί παίζει άλλο όργανο και άλλα κομμάτια ή μπορεί και να τον ζήλευε γιατί ξέρει όλα τα ουγγρικά και τα ρουμάνικα. Ο κρυφός καημός κάθε σαντουριέρη είναι να παίζει ρουμάνικα, αν και στην ουσία είναι άλλα όργανα, αλλά έχουν τεχνική και ταχύτητα. Σήμερα εάν ο Μόσχος άκουγε κι εμένα δεν ξέρω τι κριτική θα μου έκανε, γιατί έχω αλλάξει το παίξιμό μου, αν και έχω διατηρήσει πολλά δικά του στοιχεία.

Ο Μόσχος έδινε πολύ βάση στην τηλεόραση, ενώ οι υπόλοιποι δεν έδιναν. Του άρεσε η προβολή και μάλιστα πάντοτε ήταν με πολύ προσεγμένο ντύσιμο και μαλλί. Πάντοτε στην πένα. Δεν υπήρχε καμία περίπτωση να πει όχι σε τηλεοπτικό πρόγραμμα. Του άρεσε δε ο φακός να είναι στραμμένος πάνω του. Παρόλη την ηλικία του δεν βαριότανε και ήθελε την προβολή, την οποία ζητούσε πολύ και πολλές φορές. Όταν δε στην εκπομπή δεν γινόταν αυτό που ήθελε μπορούσε να γίνει πολύ προσβλητικός. Δίπλα του δεν ήθελε όμως κανέναν ισάξιο, ο οποίος θα μπορούσε να κυριαρχήσει. Πάντοτε γινόταν αυτό που ήθελε εκείνος και όχι οι άλλοι. Είχε συμπεριφορά «πρόξενου», ότι ξέρει περισσότερα από τους άλλους. Ο παθιασμένος τρόπος που μιλούσε αποδεικνύει την αγάπη του για την παραδοσιακή μουσική και για την προβολή του. Τότε εγώ ήμουν η μασκώτ της σχολής. Πάντοτε δε Χριστούγεννα και 25^η Μαρτίου θα βρισκόμασταν σε κάποια εκπομπή. Ακόμη και στο κανάλι «Τηλεώρα» είμασταν καλεσμένοι.

Είχε πολύ λέγειν και τα είχε καλά με όλους. Η θέσεις του ήταν προς τα κεντροδεξιά. Δεν γνωρίζω ακριβώς τον ρόλο του κατά την διάρκεια του εμφύλιου, αλλά δεν ήταν και πολύ επαναστάτης. Πάντοτε εξάλλου πήγαινε με πλάγιο τρόπο για να πετύχει τον σκοπό του. Έχω ακούσει ότι έπαιζε και για Γερμανούς, την στιγμή που ο Βαγγέλης Παπάζογλου στην κατοχή είχε σταματήσει να παίζει μουσική. Ο Μόσχος όμως δεν είχε πρόβλημα να παίζει και για τον εχθρό, μιας και ήταν φιλοχρήματος, με αποτέλεσμα να θέλει δουλειά και να μην τον ενδιαφέρει εάν θα έπαιζε για τους Γερμανούς. Δεν είχε την πεποίθηση ότι ήταν εισβολείς, ναζί και ότι είχαν καταλάβει την πατρίδα μας. Ενώ πολλοί καλλιτέχνες αντιμετώπισαν αλλιώς αυτήν την κατάσταση, όπως και ο Τσιτσάνης ο οποίος σταμάτησε την μουσική και βοηθούσε

τους Εβραίους. Ο Μόσχος γενικά ήθελε να τα έχει καλά με την εξουσία και αν είναι να χάσει κάτι δικό του, τουλάχιστον να μην τα χάσει όλα.»

Κλέαρχος Κορκόβελος (Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 15/4/2017)

Πόσο καιρό κάνατε μαθήματα με τον Αριστείδη Μόσχο;

Δεν έκατσα πάρα πολύ στον Μόσχο περίπου ενάμιση χρόνο. Η μαθήτριά που έκατσε πιο πολλά χρόνια ήταν πιο κοντά του στα μαθήματα και στις συναυλίες ήταν η Ελένη Φίλιππα.

Πώς τον χαρακτηρίζετε δεξιοτεχνικά;

Ο Αριστείδης Μόσχος ήταν σολίστας κατεξοχήν, όσο αφορά εμάς και τον τρόπο που έδειχνε στην σχολή, όχι ότι δεν έκανε και τις δουλειές, σωστός στο παίξιμο του πολύ καθαρός, ήταν ένας πολύ καλός επαγγελματίας.

Σαν χαρακτήρας ο Αριστείδης Μόσχος;

Είχε και καλά και κακά στοιχεία, έλεγε και σωστά πράγματα αλλά και πράγματα που σε πείραζαν ας το πούμε από την σχέση του που είχες μαζί του. Έλεγε και σωστά πράγματα αλλά ήταν και πολύ εγωιστής. Έμπειρος ήταν και κατασταλαγμένος δεν πιανόταν ποτέ κορόιδο ήταν έξυπνος δεν ήταν όμως κουτοπόνηρος αλλά ήταν κακότροπος και ίωνας. Κρατούσε το καλό για τον εαυτό του μόνο.

Ήθελε να δείξει στα παιδιά; Είχε τρόπο να διδάξει;

Νομίζω κατά τη γνώμη μου όχι. Όμως προσπαθούσε να υπάρχει ένα πνεύμα αγάπης μέσα στην σχολή για αυτό το όργανο. Γιατί ο Μόσχος δεν έλεγε ποτέ μόνο το σαντούρι πάντα έλεγε η λαϊκή ορχήστρα όλα τα μουσικά όργανα είναι όχι μόνο αυτό. Δεν ήταν ο κατεξοχήν δάσκαλος δεν ήταν να πεις ότι αυτός ο άνθρωπος ζει για να διδάξει. Ήταν ένας σολίστας που ήθελε αυτός να έχει την προβολή να φαίνεται ότι παίζει σολιστικά αυτό το όργανο. Του άρεσε πολύ να τον αποκαλούμε δάσκαλο αλλά επί της ουσίας δεν θα καθόταν ποτέ ο Μόσχος να σου πει ακριβώς πώς είναι και να στα αναλύσει. Έδειχνε όμως τα πολύ πολύ βασικά πράγματα ως αναφορά να παίζεις μελωδία.

Μπορούσε να δείξει ένα κομμάτι π.χ. ένα Κρητικό, όπως το έπαιζε εκείνος;

Το έδειχνε δηλαδή είχε ένα σύστημα στην σχολή ο Μόσχος, ας πούμε είχε σαν ύλη στο πρώτο χρόνο σου έδειχνε π.χ. αυτά τα κομμάτια, το δεύτερο χρόνο σου έδειχνε άλλα μόνο μελωδία αυτό είναι το θέμα όμως δεν μπορώ να πω ψέματα κατ'εμε έδειχνε με τα σωστά χέρια. Ο Μόσχος είχε σωστό χειρισμό με βάση την δική μου κρίση, αλλά δεν ήταν δάσκαλος δηλαδή δεν γινόταν θυσία για να καταλάβει ο μαθητής. Ήθελε να δημιουργήσει ένα πνεύμα ότι

δίδαξε άλλα ασχολιόταν με το σαντούρι του πρώτα δηλαδή όταν πήγαινα εγώ λίγες φορές ασχολήθηκε μαζί μου, και μετά έβαλε άλλες κοπέλες και μου έδειχναν σαντούρι. Γιατί είχε υποχρεώσεις και δεν προλάβαινε και γενικά όλοι οι μουσικοί εκείνοι της εποχής προτεραιότητα τους δεν ήταν η διδασκαλία, δεν είχαν το πνεύμα να διδάζουν να είμαστε δάσκαλοι είχαν το πνεύμα είμαστε επαγγελματίες σολίστες οργανοπαίκτες δεξιότητες. Ο Μόσχος ήταν πολύ εγωιστής δηλαδή καταλήγω σε αυτό όταν είσαι καλός δάσκαλος κάποιες φορές δεν θα είσαι καλός σολίστας και συμβαίνει και το αντίθετο δηλαδή όταν είσαι καλός σολίστας δεν σε είσαι καλός δάσκαλος, γίνεσαι αυτάρκης παικτικά.

Το τραγούδι «Σ αγαπώ γιατί είσαι ωραία» υποστηρίζει ότι είναι δικό του.

Δεν το γνωρίζουμε ότι είναι, πολλοί υποστηρίζουν ότι είναι. Εγώ πιστεύω πως είναι γιατί δεν έχουμε κανένα άλλο στοιχείο παλαιότερο ότι έχει δισκογραφηθεί αυτό το κομμάτι αλλού. Δεν υπάρχει καμιά πληροφορία από άλλους παλιούς μουσικούς ούτε νεότερους γι' αυτό το κομμάτι ότι παιζόταν ότι υπήρχε. Πρέπει να εξεταστεί σοβαρά η φρασολογία, το ύφος του κομματιού και μέσα από αυτά να προκύψει μια θέση που πάλι θα είναι υποθετική. Εγώ ξέρω ότι ο Μόσχος έλεγε ότι το κομμάτι «Σ αγαπώ γιατί είσαι ωραία» ήταν δική του σύνθεση, συγκεκριμένα θυμάμαι είχε δείξει και την παρτιτούρα γραμμένη από αυτόν τον ίδιο, αυτό βέβαια δεν μπορεί να σημαίνει τίποτα γιατί ίσως και να το πήρε και από αλλού και τους στίχους και τη μουσική του κομματιού αλλά όμως ισχυριζόταν πάντα ότι και στην δισκογραφία ήταν καταχωρημένο δικό του δεν υπάρχει κάτι άλλο ή έστω δεν έχει βρεθεί κάτι άλλο προγενέστερο Σ αγαπώ από αυτό. Δηλαδή δεν μπορούμε εύκολα αυτό ότι το τραγούδι δεν ήταν του Μόσχου μπορεί να ήταν και μπορεί να μην ήταν, είναι δίκοπο μαχαίρι να το πεις αυτό. Για παράδειγμα κάποιοι λένε ότι το κομμάτι Μενεξέδες και Ζουμπούλια κοσμοπολίτικο ή επτανησιακό που το βρήκαν αυτό το στοιχείο όποιος το λέει πρέπει να αναφέρει την πηγή που το βρήκε αλλά και την βιβλιογραφία του ή την πηγή ή ποιος του το ανέφερε π.χ. αυτός που το ανέφερε ήταν μια γριά στην Ζάκυνθο που λεγόταν τάδε και το άκουγε από τον πατέρα της. Ο Μόσχος έλεγε ότι το Σ αγαπώ ήταν δικό του, το χαρακτήριζε όμως ως σμυρναϊκή καντάδα. Γιατί στον δίσκο του «Αυτοσχεδιασμός» στα περιεχόμενα λέει το Σ' Αγαπώ είναι σμυρναϊκή καντάδα το οποίο σημαίνει από την στιγμή που το χαρακτηρίζει ο ίδιος έτσι είναι ένα τραγούδι με αυτό το ύφος χαμπανέρα, 4/4 ,αργό ,το οποίο ίσως το διασκεύασε, δηλαδή ίσως αυτό να είχε στο μυαλό του κάτι μια ιδέα την οποία την έφτιαξε την μετέτρεψε την διασκεύασε και το έβγαλε όπως είναι ή μπορεί να το πήρε και από κάπου αλλού που να ήταν δισκογραφημένο και να μην το ξέρουμε.

Στα τραγούδια του στο πανηγύρι στις εκδηλώσεις στις συναυλίες ήθελε να χορεύει ο κόσμος;

Δεν έχει τύχει να παίζω μαζί του για να ξέρω τι γινόταν, αυτό περισσότερο οι μουσικοί συνεργάτες που τον ξέρανε που έχουν πάει σε δουλείες μαζί του. Έχω πάει σε κάποιες συναυλίες του Μόσχου δεν νομίζω ότι θα είχε ιδιαίτερο πρόβλημα. Στις συναυλίες του ο Μόσχος πάντα έπαιζε χορευτικά κομμάτια. Δηλαδή εγώ θυμάμαι στον Παναθηναϊκό στάδιο τότε που έκανε μια συναυλία που συμμετείχαν πολλοί μουσικοί είχε χορευτικά κομμάτια, το ήθελε αυτό το πρόγραμμα.

Ποια η σχέση του Μόσχου με τα πολιτικά κόμματα;

Ο Αριστείδης Μόσχος ήταν παντού χωμένος, σε όλα τα κόμματα είχε επαφές παντού. Δεν ακολουθούσε πολύ το χρήμα αλλά την προβολή. Πήγαινε πάντα με τα νερά του καθενός, δεν είχε δικιά του άποψη δεν ανήκε κάπου. Το κράτος 70 με 75 μετά την χούντα και πριν δεν βοηθούσε την παράδοση. Αλλά όμως ο κύκλος των ανθρώπων που έμπλεξε ο Μόσχος μεταξύ τον οποίον ο Χατζιδάκης, ο Μαρκόπουλος, η Ελένη Καραϊνδρου, όπου η σχολή άνοιξε με ιδέα της Καραϊνδρου.

Κάτι άλλο που δεν ξέρουμε για τον Μόσχο;

Η σχολή που εκπροσωπεί ο Μόσχος το σαντούρι, είναι κοντά στον Τάκη Λαβίδα όπου ο Μόσχος είχε κάνει κάποια μαθήματα μαζί του. Κατά την γνώμη την δική μου δεν αληθεύει για τον Ρουμάνο δάσκαλο του διότι το 1940 που ο Μόσχος ήταν 10 χρονών οι Ρουμάνοι δεν παίζανε σαντούρια αλλά τσίμπαλο. Ίσως τον έδειξε κάποια πράγματα γιατί και ο Μόσχος δεν είχε ακόμη όργανο. Αργότερα πήρε το σαντούρι ο Μόσχος, αλλά ο Ρουμάνος δεν τον δίδαζε σαντούρι. Υποστηρίζοντας το ότι οι Ρουμάνοι δεν παίζανε σαντούρι αλλά ούτε και οι Ουγγαρέζοι. Επίσης θυμάμαι ότι είχε έρθει μια Ρουμάνα στην σχολή και έπαιζε ακορντεόν και της λέει ο Μόσχος εγώ παίζω τσίμπαλο. Δηλαδή έφερνε τα πράγματα όπως τα ήθελε αυτός δηλαδή σύμφωνα με τη περίπτωση. Αλλά αυτή ξαφνιάστηκε γιατί έβλεπε μόνο σαντούρια, αλλά όμως ο Μόσχος την πήγε στην πάνω αίθουσα όπου εκεί είχε ένα μεγάλο σαντούρι κατασκευασμένο με τα πρότυπα τσίμπαλου αλλά κουρδίζει σαν σαντούρι. Ο Μόσχος το παρουσίασε σαν τσίμπαλο στην Ρουμάνα αλλά στους μαθητές του έλεγε ότι είναι σαντούρι. Παρουσίαζε τα πράγματα όπως ήθελε εκείνος για να τον σέβονται αναλόγως.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Εικόνα 2:

Το Λαϊκό Σχολείο Παραδοσιακής Μουσικής¹³⁰

Εικόνα 3:

Η Ελένη Φίλιππα (μπροστά στο μικρόφωνο), Αριστείδης Μόσχος (τελευταίος δεξιά με τα ακουστικά στα αυτιά του) και οι ηκολήπτες από το στούντιο σιέρα και μαθητές της χορωδίας από την σχολή του Αριστείδη Μόσχου, δεκαετία 86' με 90'¹³¹.

---

¹³⁰ <http://akrokerama.blogspot.gr/2013/01/4.html> τελευταία ενημ. στις 15/4/17.

Εικόνα 4:

Σε φεστιβάλ το 86' στην Γαλλία με τους μαθητές του ο Αριστείδης Μόσχος και καθηγητές από την σχολή του, με σόλο κλαρίνο τον Μάνο Αχαλινωτόπουλο.¹³²

Εικόνα 5:

Στο Λυκαβηττό με την Γλυκερία (αριστερά), στην μέση ο Αριστείδης Μόσχος με το σαντούρι του και δεξιά η Ελένη Φίλιππα με το σαντούρι της. Δεκαετία 86'¹³³.

¹³¹ Πηγή φωτογραφίας από Ελένη Φίλιππα, παραλαβή στις 15/9/2016.

¹³² Πηγή φωτογραφίας από Ελένη Φίλιππα, παραλαβή στις 15/9/2016.

Εικόνα 6:

Ο Αριστείδης Μόσχος (στην μέση του τραπεζιού), αριστερά η γυναίκα του Αγγέλικα (με κόκκινο φόρεμα) και άλλοι μουσικοί σ' ένα γλέντι. Δεκαετία 86' με 90'¹³⁴.

Εικόνα 7:

Ο Δημήτριος Λάγιος (αριστερά) και ο Αριστείδης Μόσχος (δεξιά)¹³⁵.

¹³³ Πηγή φωτογραφίας από την μαθήτρια του Ελένη Φίλιππα, παραλαβή από την ίδια στις 15/9/2016.

¹³⁴ Πηγή φωτογραφίας από Ελένη Φίλιππα στις 15/9/2016.

¹³⁵ <http://iaitoloakarnania.gr/2015/11/aristidis-moschos-o-daskalos-tis-pa/> τελευταία ενημ. 2/4/2017.

Εικόνα 7:

Ο Αριστείδης Μόσχος σε μάθημα σαντουριού στην σχολή του, με αριστερά του την Ελένη Φίλιππα ¹³⁶.

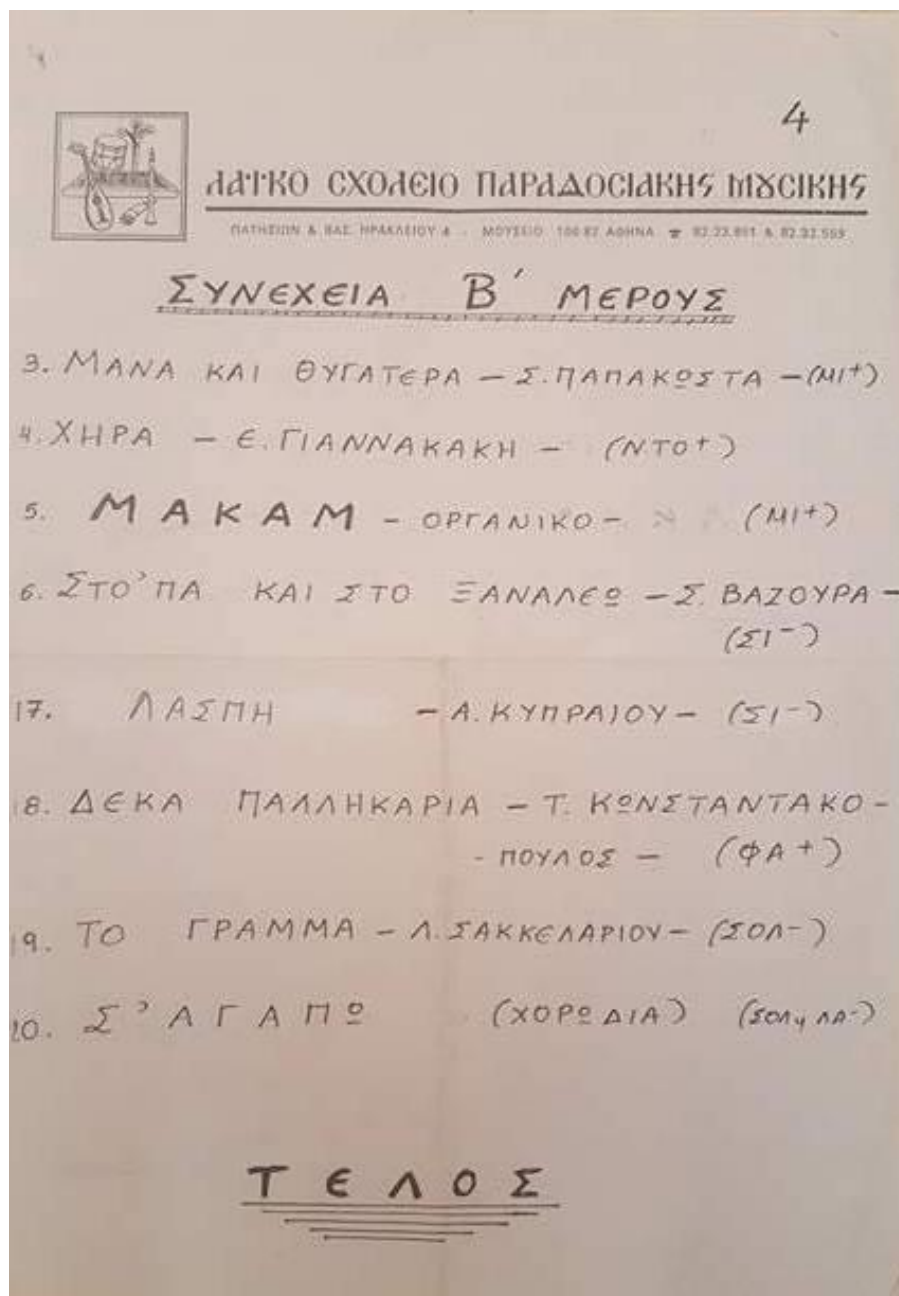

Εικόνα 8:

Ο Αριστείδης Μόσχος και η Ελένη Φίλιππα στην σχολή ¹³⁷.

¹³⁶ <http://www.anokato.nl/artikelmuziekscholen.htm> τελευταία ενημ. 2/4/2017.

¹³⁷ <http://www.anokato.nl/artikelmuziekscholen.htm> τελευταία ενημ. 2/4/2017.

Εικόνα 9:

Πρόγραμμα από εμφάνιση της ορχήστρας της σχολής¹³⁸

¹³⁸ Το πρόγραμμα μας παρέδωσε η Ελένη Φίλιππα στις 15/9/2016.